

Boekbesprekingen

De staat van Nederland. Nederland en zijn bewoners. De opmerkelijke feiten en hun samenhang. Onder redactie van Wilfried Uitterhoeve en anderen, SUN, Nijmegen, 1990, 256 p. (Uitgave in samenwerking met het Geografisch Instituut van de R.U. Utrecht en het Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen, Nijmegen.)

De laatste jaren wordt er meer en meer de behoefte gevoeld om de ontwikkelingen op een centraal aantal sectoren van de Nederlandse samenleving overzichtelijk bij de hand te hebben. Lang hebben we het moeten doen met Van Daalens 'Wij Nederlanders', dat een sociale staal kaart van Nederland gaf. Daarna konden we ons vooral baseren op de jaarlijkse Statistische Zakboeken van het Centraal Bureau voor de Statistiek of op de tweejaarlijkse Sociaal Culturele Rapporten van het SCP. Ondanks de toenemende aandacht voor presentatie en leesbaarheid van dergelijke publikaties (getuige ook de omzetting van het puur cijfermatige Statistisch Zakboek naar een meer beschrijvend Statistisch Jaarboek) moet vastgesteld worden dat dergelijke publikaties voor studenten, laat staan een breder publiek, geen gemakkelijk verteerbare informatie leveren. Toch is die informatie broodnodig. In dit gat van Nederland past het hier te bespreken boek.

In 256 pagina's wordt over een 16-tal sectoren van de Nederlandse samenleving een grote hoeveelheid informatie aan de lezer gepresenteerd. Na een eerste inleidend hoofdstuk over opvattingen en meningen van Nederlanders, komen ach-

tereenvolgens religie, demografie, minderheden, samenlevingsvormen, milieuvraagstukken, stad en platteland, wonen, economie en bedrijfsleven, werk(loosheid), inkomens, vrije tijd en cultuur, onderwijs, kiezers en bestuurders, gezondheidszorg en criminaliteit aan de orde. In de meeste hoofdstukken worden eerst de belangrijkste vraagstukken op het terrein beschreven, die vervolgens met een tweetal typen vergelijkende gegevens worden voorzien: naast trends over enkele tientallen jaren *binnen* Nederland wordt ook expliciet aandacht besteed aan een vergelijking met andere Europese landen. Zo kunnen we bijvoorbeeld vaststellen dat het echtscheidingspercentage weliswaar sterk is gestegen, dat het percentage sneuvelende samenwoonverhoudingen twee maal zo hoog is, maar dat Nederland hierin nog niet eens bij de koplopers behoort (p. 71-73). Soortgelijke informatie wordt ook in andere hoofdstukken gegeven. Daarbij worden *en passant* enkele veelgehoorde misvattingen opgeruimd; Ik noem er enkele: het gastvrije Nederland laat vergelijkenderwijs een zeer gering aantal asielzoekers toe (p. 65); het bijstandssysteem werkt echtscheiding niet in de hand (p. 73); de grote verzuurder van het milieu is de industrie (p. 86); de bioscoop is niet door de video verdrongen (p. 185); nationale kosten van gezondheidszorg hangen kennelijk niet af van een overheids- of privaat systeem (p. 232). Toch zijn er nog wel enkele andere trends die in een dergelijke actuele inleiding ook thuis horen: de veronderstelde toenemende tweedeling in de samenleving; de te hoge belastingdruk; de mate

van verdringing op de arbeidsmarkt of de trends van WAO cijfers en hun achtergrond hadden eigenlijk niet mogen ontbreken.

Het is natuurlijk duidelijk – zoals de redacteur zelf ook aangeven – dat niet alles in een boek van deze omvang even compleet en grondig kan worden behandeld. Er is veel gebruik gemaakt van CBS, SCP, Eurostat en andere publieke bronnen. Ook is er veel uit recent gepubliceerd onderzoek verwerkt. De gekozen redactieformule – een zes koppige kernredactie aangevuld met een dertigtal schrijvers van hoofdstukken, die over een door meer dan twintig deskundigen samengesteld 'dossier' konden beschikken – is naar mijn mening een belangrijke basis voor het succes van deze uitgave. Daardoor is een zeer leesbaar geheel ontstaan, waarin veel gegevens handzaam zijn bijeengebracht, relevante achtergronden worden omschreven en per hoofdstuk de belangrijkste literatuur is genoemd. De tekst wordt door vele uitstekend uitgevoerde grafieken ondersteund, terwijl in 'boxes' ingegaan wordt op beleidsontwikkelingen of aardige onderzoeksresultaten. Sommige van die voorbeelden doen overigens wel erg populistisch aan (zoals 'homoseksuelen, actievoeren, Leger des Heils, Johan Maasbach, babbelboxen en sexlijnen, moeders in soorten en maten, de Van Brieneoordbrug, Dutch Disease, de ongrijpbare consument, naaktstranden'), maar dat zal wel bedoeld zijn om de oplaag flink te doen stijgen ten gunste van een lagere verkoopprijs. Vast staat dat je voor een dergelijk bedrag een aardige, overzichtelijke en actuele introductie in de ontwikkelingen van Nederland krijgt aangeboden.

Jules Peschar

Hans van der Loo en Willem van Reijen, Paradoxen van modernisering. Muiderberg: Coutinho, 1990, 293 p.

De moderniseringstheorie behoort van oudsher tot de kernthema's binnen de sociale wetenschappen. Het valt dan ook toe te juichen als er een boek verschijnt dat volgens de achterflap een poging onderneemt om de balans op te maken

van ruim anderhalve eeuw sociaal-wetenschappelijk denken over modernisering en bovendien, aldus het voorwoord, de interdisciplinaire invalshoek niet wil verwaarlozen.

In het eerste hoofdstuk van het boek wordt modernisering omschreven als het complex van onderling samenhangende structurele, culturele, psychische en fysische veranderingen dat zich de afgelopen eeuwen heeft uitgekristalliseerd en aldus de wereld waarin wij momenteel leven heeft gevormd en nog steeds in een bepaalde richting duwt. Als vertrekpunt kiezen de auteurs vervolgens een Parsoniaans schema waarbij het handelen wordt geplaatst in het kader van structuur, cultuur, persoon en natuur. Hiermee is de structuur en opzet van het boek bepaald: bij hun analyse van het moderniseringsproces stellen Van der Loo en Van Reijen vier dimensies centraal: differentiatie, rationalisering, individualisering en domesticering.

Als nieuw element in de moderniseringstheorie presenteren de schrijvers voor elk van de vier dimensies een paradox van modernisering. De differentiatieparadox houdt in dat structurele differentiatie zowel schaalverkleining impliceert (bestaande eenheden worden in delen gesplitst) als schaalvergroting (specialisatie leidt tot noodzaak samenwerking en dus tot nieuwe integratie-eenheden onder centraal gezag). De rationaliseringsparadox duidt op het verschijnsel dat rationalisering pluralisering van de cultuur betekent, maar tegelijkertijd ook generalisering (oorspronkelijk gescheiden culturele stelsels maken zich van hun fundament los en vermengen zich). Met de individualiseringsparadox omschrijven zij de gelijktijdige losmaking uit traditionele banden en verzelfstandiging van het individu en zijn verstrikt raken in nieuwe afhankelijkheden. Ten slotte de domesticeringsparadox: naarmate de mens zich bevrijd heeft van zijn natuurlijke beperkingen wordt hij juist afhankelijker van de door hem gecreëerde technische infrastructuur en van de sociale en psychische condities.

In hoofdstuk twee behandelen de auteurs modernisering als historisch proces. In hun visie gaat het om een uniek proces: vanaf de late Middeleeuwen deden zich in Europa een aantal fenomenen voor die tot gevolg hadden dat de ontwikkeling van westerse samenlevingen sterk ging

afwijken van die van andere. Deze historisch unieke verschijnselen worden beschreven aan de hand van het in het eerste hoofdstuk gegeven schema. Als significante structurele veranderingen worden de opkomst van de stedelijke burgerij en de groei van de markteconomie geschetst. Wezenlijke culturele veranderingen vinden plaats tijdens de Renaissance, de Reformatie en de Verlichting. Toegenomen zelfbeheersing wordt een karakteristiek van de menselijke psyche. Een groeiende beheersing van de natuur door een uitbreiding van technische middelen kenmerkt de fysische dimensie van het moderniseringsproces.

In de hoofdstukken 3 t/m 6 worden de vier dimensies van modernisering uitgewerkt. Daarbij gaat het er de auteurs vooral om de vier paradoxen te laten zien. Voor de ingevoerde lezer worden er weinig nieuwe inzichten geboden. In hoofdstuk 3 over structurele differentiatie komen bekende thema's aan de orde als arbeidsverdeling en solidariteit, anomie, sociale stratificatie en imitatie en distinctie. In hoofdstuk 4 wordt voortschrijdende rationalisering op drie niveaus aan de orde gesteld: rationalisering van wereldbeschouwingen, van collectief en van individueel handelen. Aardige paragrafen zijn hier die over planmatige levensstijl en modern consumptisme. Hoofdstuk 5 behandelt individualisering en de opkomst van een nieuw persoonlijkheidstype. Door klassieke denkers en moderne psychologen en cultuurcritici naast elkaar te zetten, proberen de schrijvers hun paradox van de individualisering te verduidelijken. Het zesde hoofdstuk over domesticering draagt dezelfde boodschap uit. De technologische ontwikkeling geeft het vermogen de natuur te beheersen, maar maakt tegelijkertijd de mens steeds meer afhankelijk.

In het laatste hoofdstuk proberen de auteurs met de nodige slagen om de arm de toekomst van de modernisering te schetsen. Zij pretenderen niet om bepaalde trends aan te kunnen wijzen. Daarvoor, zo stellen zij terecht, verlopen processen van maatschappelijke verandering vaak te grillig. In plaats daarvan kiezen zij voor de behandeling van toekomstopties die op dit moment in de sociale wetenschappen nogal in de belangstelling staan. Het accent leggen zij daarbij voor-

al op het post-modernisme en het holisme.

Zoals de meeste boeken heeft ook dit werk sterke en zwakke kanten. Laat ik beginnen met de tekortkomingen. In het eerste hoofdstuk sommen Van der Loo en Van Reijen vier bedenkingen op die tegen het klassieke denken over modernisering kunnen worden ingebracht: de evolutiegedachte, het feit dat vaak voorbij wordt gegaan aan het naast elkaar voorkomen van traditionele en moderne elementen, de onvoldoende aandacht voor het paradoxale karakter van modernisering en de mono-causale verklaring. De auteurs suggereren dat hun benadering aan deze bezwaren tegemoet komt. Lezing van hun boek heeft mij daarvan niet overtuigd.

Het boek is niet evolutionistisch te noemen in strikte zin. Er worden geen kwalificaties gegeven over de modernisering van West-Europa. Toch roept de analyse evolutionistische associaties op. Hiervoor zijn twee argumenten aan te voeren. Ten eerste, de schrijvers behandelen het moderniseringsproces in de Westeuropese context. Zij geven een historische beschrijving van het moderniseringsproces zoals dat zich in West-Europa ontwikkeld heeft. Relevante ontwikkelingen elders blijven buiten beschouwing. Wat bijvoorbeeld te denken van de modernisering van Japan die zich langs heel andere lijnen heeft voltrokken dan die in Europa? Door deze omfissie wordt de Europese ontwikkeling impliciet voorgesteld als representatief voor modernisering in algemene zin.

Deze tendentie wordt versterkt door het Parsoniaanse model dat als uitgangspunt werd gekozen. Modernisering betekent differentiatie, rationalisering, individualisering en domesticering. Traditionele samenlevingen zijn dan per definitie niet-gedifferentieerd, mystiek georiënteerd, collectivistisch en de mens is er onderworpen aan de natuur. Zeker in het licht van de Japanse ontwikkeling is dit een onhoudbaar standpunt. Mijn conclusie is dan ook dat de schrijvers veel meer de westerse variant van modernisering beschrijven dan dat zij een universeel toepasbaar model presenteren.

Maar zelfs binnen de door hen beschreven westerse variant van modernisering gaan de schrijvers te generaliserend te werk. De lezer kan de boodschap van dit boek niet anders inter-

preteren dan dat de Westeuropese landen alle op hoofdlijnen zich in een min of meer gelijke richting bewegen. Met andere woorden, zij gaan voorbij aan de verschillen die er in de uitkomsten van de onderscheiden moderniseringsprocessen bestaan. Mijns inziens komt dit voor een belangrijk deel voort uit het feit dat het boek overheerst wordt door een verslag van de geschiedenis van het denken over modernisering. Indien men gekozen had voor een benadering waarbij het accent meer gelegd wordt op de vergelijkende presentatie van empirisch materiaal had dit voorkomen kunnen worden.

Door de te grote neiging tot generalisatie krijgen essentiële problemen niet de aandacht die zij verdienen. Ik denk daarbij met name aan de discontinuïteiten van moderniseringsprocessen in de tijd en aan de verschillen die er tussen maatschappelijke sectoren bestaan. Wat het eerste betreft, bij modernisering gaat het niet om een gelijkmatige ontwikkeling. Het proces kent versnellingen, stagnatie en terugval. Men kan daarbij denken aan de geschiedenis van landen als Spanje en Portugal. Waarom stagneerde daar de ontwikkeling in de zeventiende eeuw? Mijns inziens is het juist de opdracht van de moderniseringstheorie dergelijke discontinuïteiten te verklaren. Kortom, centrale vragen zouden moeten zijn: wat is de motor van het moderniseringsproces en waarom treedt er acceleratie of storing op?

Mogelijke antwoorden op deze vragen zouden kunnen liggen in de verschillende tempi van modernisering tussen maatschappelijke sectoren. Willekeurige voorbeelden zijn verschillen tussen regio's, discrepanties tussen onderwijs en arbeidsmarkt, tussen stad en platteland en tussen sociale strata. Afhankelijk van de historische configuraties van het moment kunnen zulke discrepanties een stagnerende of stimulerende impuls voor het moderniseringsproces zijn. Zelfs binnen het door de auteurs gekozen functionalistische paradigma zijn voor zo'n benadering goede mogelijkheden voorhanden. Men denke hierbij aan het begrip 'strain'. Op dit terrein liggen mijns inziens de werkelijke paradoxen van moderniseringsprocessen.

Het door de schrijvers beoogde interdisciplinaire karakter van moderniseringsprocessen

komt in dit boek onvoldoende over het voetlicht. Daarbij denk ik dan met name aan het ontbreken van de bijdrage die economen de laatste decenia hebben geleverd. Sinds het werk van Arthur W. Lewis en Simon Kuznets wordt modernisering in economische kringen sterk verbonden met het begrip 'self sustained economic growth'. Weliswaar geven Van der Loo en Van Reijen een beschrijving van de economische ontwikkelingen die zich in West-Europa hebben voltrokken, maar een analytische benadering van de relatie tussen maatschappelijke verandering, economische groei en technologische ontwikkeling ontbreekt. Ook aan de internationale vervlechtingen tussen landen en de effecten daarvan wordt voorbijgegaan. Juist in onze dagen blijkt dit een belangrijke omissie nu wij geconfronteerd worden met turbulente ontwikkelingen in de Sovjetunie die niet begrepen kunnen worden als men deze aspecten buiten de analyse laat.

Uit bovenstaande kritiek moet niet worden afgeleid dat het boek niet de moeite waard zou zijn. *Paradoxen van modernisering* is geschreven op basis van collegedictaten ten behoeve van de studierichting Algemene Sociale Wetenschappen van de Faculteit Sociale Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Utrecht. Door de heldere schrijfstijl en het overzicht van de bijdragen van belangrijke schrijvers over modernisering zal het boek in het inleidende onderwijs stellig goed bruikbaar zijn. Een voorwaarde is dan wel dat de docent de studenten aanvullend materiaal beschikbaar stelt om de analyse in theoretische zin te verdiepen en te nuanceren.

E.H. Bax

P.L. van Elderen, De triomf der ironie. Thorstein Veblen (1857-1929) als radicaal-burgerlijk criticus van de moderne cultuur (diss.), Tilburg University Press, Tilburg, 1991, 241 p.

Het beeld van de geschiedenis van de sociologie, zoals dat in de literatuur naar voren komt, kent een vast patroon. Eerst zijn er Saint-Simon en Comte, de grondleggers van de sociologie als positieve wetenschap. Vervolgens Durkheim, Marx en Weber, de drie giganten die een duur-

zaam stempel op het sociologisch denken hebben gezet, met Simmel in een bescheiden doch vaste bijrol. Ten slotte zijn er een aantal auteurs die slechts bekendheid genieten omdat ze een of meer termen aan het sociologische begrippenarsenaal hebben toegevoegd. Ogburn de term cultural lag, Tönnies de termen Gemeinschaft en Gesellschaft, Pareto het onderscheid tussen residuen en derivaten enzovoort. Deze auteurs delen het lot dat hun overige denkbeelden, waarmee die termen doorgaans nauw samenhangen, niet of nauwelijks bekend zijn. Dergelijke termen leiden in de sociologie derhalve een soort eigen leven met de kans dat er allerlei oneigenlijke betekenissen en associaties aan worden gehecht, waarmee ze tot dragers van sociologische vooroordelen worden. Het is voor de wetenschappelijke zuiverheid van belang dat zulke termen periodiek op hun oorspronkelijke betekenis worden geijkt door het totale werk van de betreffende auteurs aan een onderzoek te onderwerpen. Niet zelden gaan van dergelijk onderzoek nieuwe impulsen uit op het sociologisch denken.

Tot de categorie der laatstgenoemde auteurs behoort onmiskenbaar ook Thorstein Veblen, een Amerikaanse socioloog van Noorse komaf die in het laatste decennium van de vorige en de eerste decennia van deze eeuw publiceerde. Hij is bij elke socioloog bekend vanwege termen als 'conspicuous consumption' en 'leisure class' maar daar houdt de kennis omtrent Veblen veelal op. Het is daarom te waarderen dat Van Elderen het omvangrijke werk van Thorstein Veblen tot onderwerp van zijn dissertatie heeft gemaakt en, laat dat direct gezegd zijn, deze waardering kan zich ook uitstrekken naar de wijze waarop Van Elderen dat heeft gedaan.

Van Elderen schetst eerst Veblen's karakteristiek van de samenleving van zijn tijd. De ontwikkeling van het industriële productieproces ('industry') wortelt, aldus Veblen, in het streven van de mens naar aanpassing aan zijn omgeving om zijn fysieke behoeften te bevredigen en zo zijn bestaan zeker te stellen. Dit proces is gericht op 'making goods' en kenmerkt zich door produktiviteit, functionaliteit en coöperatie, typerende trekken van de zogenaamde machinecultuur der gewone industriearbeiders. Maar het hoge niveau van industriële produktiviteit heeft tegelijk

de voorwaarden geschapen voor de ontwikkeling van een geheel andersgerichte cultuur of levensstijl die thans dominant is in de moderne samenleving. Deze cultuur heeft haar herkomst bij al die beroepsgroepen die via zakendoen ('business') uit zijn op 'making money'. Zij onderscheiden zich door een mentaliteit en levensstijl waarin het er om gaat via opzichtige consumptie ('conspicuous consumption') of demonstratieve ledigheid ('leisure') elkaar de ogen uit te steken en zo status te verwerven. Sportverslaving, luxueus modegedrag en de rol van de reclame in de populaire pers vormen voor Veblen evenzovele manifestaties van de op verspilling van tijd en geld berustende moderne spektakel-maatschappij. Van de zakenwereld loopt een directe lijn naar de heersende nationalistisch georiënteerde machtspolitiek. Beide berusten in feite op ficties. De zakenwereld op de ficties van reclame, speculatie en krediet als basis voor 'vreemd eigendom' ('absentee ownership') en de politiek op de ficties van nationaal prestige en solidariteit. Zakenwereld en politiek steunen daarbij weliswaar op het industriële productieproces, maar saboteren tegelijk de optimale ontplooiing ervan en ondermijnen daarmee de werkelijke belangen van de gemeenschap.

Vervolgens analyseert van Elderen een aantal basisbegrippen waarop Veblen's karakteristiek van de moderne maatschappij berust. Zo vat Veblen cultuur op als 'aangeleerd onvermogen' ('trained incapacity'): heeft men zich eenmaal een bepaald cultuurpatroon eigen gemaakt dan betekent dat tegelijk een zekere ongeschiktheid voor het omgaan met een ander patroon. Daarnaast hanteert Veblen het begrip 'straf op voor-sprong' ('the penalty of taking the lead'): een vernieuwing komt vaak in de samenleving die haar heeft voortgebracht het minst tot ontwikkeling omdat ze geremd wordt door aldaar heersende gewoonten. In een samenleving die die vernieuwing los van die remmingen overneemt komt ze veelal beter tot ontplooiing. Tevens ontwikkelt Veblen een aantal concepten in confrontatie met de toenmalige invloedrijke klassieke economie. Deze ging in haar waardeleer uit van de mens als individu die wordt gedreven door het pain/pleasure mechanisme en het verrichten van arbeid daarbij als louter last of opoffering er-

vaart. Volgens Veblen echter vindt het menselijk gedrag zijn oorsprong in instinctieve neigingen waarvan de belangrijkste is 'the instinct of workmanship' waardoor de mens de primaire neiging heeft om in samenwerking met anderen een arbeidzaam leven te leiden. Instincten vinden hun concrete manifestaties in instituties: in de traditie verankerde collectieve manieren van denken, doen en gevoelen. Niet het abstracte marktconcept van de klassieke economie maar instituties zijn de termen waarin het alledaagse menselijk gedrag, ook het economische, moet worden begrepen. Veblen heeft er daarbij reeds oog voor dat instituties zich kunnen zelfstandigen en de instincten waaruit ze voortkomen kunnen gaan aantasten. In de moderne samenleving komt 'industry' dus niet tot ontplooiing vanwege de 'trained incapacity' die ze daarvoor heeft als gevolg van de institutionele dominantie van 'business', waardoor menselijke instincten – met name 'the instinct of workmanship' – worden geperverteerd.

Met nadruk wijst Van Elderen er op dat ondanks al deze concepten Veblen niet als een cultuurtheoreticus moet worden beschouwd. Naar zijn oordeel is Veblen in de eerste plaats cultuurcriticus. Zijn werk maakt in feite deel uit van de brede stroom kritische journalistiek der zogenaamde maakrakers die de publieke opinie in Amerika rond de eeuwwisseling teisterde. Veblen's cultuurkritiek is volgens Van Elderen eigenlijk literaire sociologie, doortrokken van retoriek en ironie met de bedoeling bij de lezer een kritische geest te ontwikkelen. Zo hebben de sociologische typificaties waarvan hij zich bedient veelal een dermate overdreven karakter dat ze zich nauwelijks met de rationalistisch geconstrueerde ideaaltypen van Weber laten vergelijken. Veelvuldig maakt Veblen in zijn retoriek gebruik van de stijlfiguur der paradox, de schijn-tegenstelling: trained incapacity, absentee ownership vormen dergelijke in zichzelf tegenstrijdige concepten die door Veblen worden gehanteerd om de tegenspraken in de samenleving van zijn tijd bloot te leggen.

Van Elderen sluit zijn analyse van Veblen's werk af met een plaatsbepaling ten opzichte van marxisme en het pragmatisme. Veblen verwierpt Marx' noties van Verelending, uitbuiting en

klassenstrijd. In zijn nadruk op het recht van de arbeider op het produkt van zijn arbeid ademt het marxisme zelf de geest van hebzucht en jaloezie die kenmerkend is voor het kapitalisme dat het bestrijdt. Veblen meent dat in de moderne industriële samenleving niet armoede het centrale probleem is maar de wijze waarop welvaart een medium van opzichtige wedijver is geworden. In de grondgedachte van het pragmatisme, namelijk dat de mens primair een praktisch wezen is, kan Veblen zich wel vinden, maar in zijn nadruk daarbij op het persoonlijk en zelfstandig handelen verraadt het pragmatisme zijn herkomst uit het ambachtelijke tijdperk. Het pragmatisme fungeert thans als ondersteuning van de moderne wijze van zakendoen en politiek waaraan het zodoende een soort metafysische wijding geeft.

Waar staat Veblen nu zelf voor? Van Elderen stelt dat Veblen de moderne wereld van zakendoen en politiek, doortrokken van wedijver, verspilling en machtsstreven, vooral lijkt te critiseren vanwege een 'loss of workmanship'. Dat instinct zet de mens namelijk aan tot zorg voor het (materiële) bestaan en tot een produktief en sociaal leven. Het vertegenwoordigt een aantal elementaire burgerlijke waarden waarmee Veblen de samenleving van zijn tijd confronteert. Maar hij ontwikkelt geen blauwdruk voor een betere samenleving. Veblen's grondhouding is eigenlijk, zo meent Van Elderen, die van het immoralisme. Vanuit de instelling der 'vrolijke wetenschap' ('idle curiosity') ging het er Veblen primair om de tegenstrijdigheden in de samenleving van zijn tijd bloot te leggen.

Van Elderen stelt ten slotte de vraag naar de actuele betekenis van Veblen. Hij beantwoordt die in eerste instantie door enkele inhoudelijke lijnen van Veblen naar de actuele sociologie te trekken. Hij verwijst onder andere naar Wright Mills en Bourdieu die op onderdelen rechtstreeks op Veblen voortbouwen. Indirecter is Veblen met zijn analyse van de rol van de techniek in de vercommercialiseerde massamaatschappij te beschouwen als voorloper van denkers als Ellul en Habermas. Van Elderen is echter van mening dat de actuele betekenis van Veblen niet zozeer ligt in de inhoudelijke thema's die hij reeds aan de orde stelde maar in de retorische en ironische manier waarop hij daarvoor

schrijft. Zijn schrijfstijl onderscheidt zich door een wijze van denken en argumenteren waarin Van Elderen elementen van het huidige deconstructivisme herkent op grond waarvan hij tot een zekere overeenkomst van Veblen met het post-modernisme concludeert.

Op dit punt had Van Elderen zijn evaluatie van Veblen wel wat hoger kunnen inzetten. Hoe dient nu die door Veblen beoefende specifieke sociologiestijl in relatie tot de huidige maatschappelijke en sociaal-wetenschappelijke context ten principale te worden gewaardeerd? Er is momenteel sprake van een crisis van de verzorgingsstaat die haar weerslag heeft in een crisis van de moderne abstract-rationalistische sociologie omdat deze bij uitstek de bouwstenen voor deze verzorgingsstaat aanleverde. Schept de 'ironie der triomf' van deze sociologie niet juist ruimte voor een andere sociologie waarin de 'triomf der ironie' wordt gepraktiseerd? Zo bezien krijgt Veblen een verrassende actualiteit die een grondige vergelijking met post-modernistische denkers, in het bijzonder Rorty die eveneens de methode der ironie hanteert, zou hebben gerechtvaardigd. Hoewel Van Elderen in zijn oordeel over Veblen's sociologie de vorm of stijl daarvan het primaat toekent boven de inhoud blijft hij in zijn waardering van Veblen toch nog te zeer op de laatste gefixeerd. Mogelijk komt de auteur nog eens toe aan een evaluatie van de actuele relevantie van juist die sociologiestijl van Veblen omdat mogelijk juist daarin vernieuwende impulsen voor de huidige sociologie schuil gaan. Met de voorliggende studie heeft Van Elderen het werk van Veblen in ieder geval reeds op uitstekende wijze toegankelijk gemaakt.

J.P. Verhoogt

Ad van den Oord, Voor arbeid en brood. Arbeidersbeweging en collectieve actie van werklozen in Nederland, een vergelijkende studie van de jaren dertig en tachtig. Thesis Publishers, Amsterdam, 1990, 197 p.

De paradox van collectieve actie blijft beoefenaars van de sociale wetenschappen bezig houden. In hun hart geloven ze nog steeds een beetje

in de 'Verelendings'-theorie, ook al weten ze uit hun leerboeken dat die in werkelijkheid niet opgaat. Daarom zijn ze ook altijd weer verbaasd wanneer een groep die er maatschappelijk gezien slecht aan toe is niet in opstand komt. Soms leidt die verbazing tot onderzoek en dat onderzoek laat dan steevast zien dat er (a) meer actie plaatsvindt dan werd aangenomen en (b) dat er meer factoren in het spel zijn dan alleen maar zorgelijke omstandigheden.

Werklozen en uitkeringsgerechtigden vormen op deze regel geen uitzondering. In *Voor arbeid en brood*, het proefschrift waar van den Oord eind vorig jaar op promoveerde klinkt iets van die verbazing door. Tegelijkertijd maakt het ook duidelijk dat er door de jaren heen wel degelijk geprotesteerd werd, zij het maar weinig op grote schaal en alleen een enkele keer op zodanige wijze dat de maatschappij erdoor ontregeld werd. In een zestal hoofdstukken beschrijft van den Oord de literatuur over werklozenverzet in de jaren dertig en tachtig, theorieën over collectieve actie, de sociale geschiedenis tot 1940 en na 1945 en collectieve actieve acties van werklozen in 1934 en in 1984-1985.

Als er iets in deze dissertatie te prijzen valt dan is het wel de nauwgezetheid waarmee een tot dusver nauwelijks ontgonnen terrein in kaart is gebracht. Zoals de auteur in zijn eerste hoofdstuk vaststelt is het aantal wetenschappelijke publicaties over werklozenverzet op de vinger van een hand te tellen. Het vergelijkende perspectief – de jaren dertig versus de jaren tachtig – dat voor deze studie gekozen is, biedt als voordeel dat de twee perioden als elkaars maatstaf kunnen fungeren. Hoe anders vast te stellen of van veel of weinig protest sprake is? Hoe anders te bepalen of het protest bepaalde onderscheidende kenmerken heeft? Hoe anders aan pure beschrijving te ontkomen? De vraag is of de auteur de mogelijkheden van deze opzet ten volle benut heeft, maar daarover straks meer.

Na een aantal theorieën de revue te hebben laten passeren, kiest van den Oord op niet geëxpliciteerde gronden voor Tilly's model van collectieve actie – een model waarin organisatie, opportuniteiten en mobilisatie naast belangen een rol spelen. Het is jammer dat in dit verband niet het werk van Piven en Cloward besproken

wordt. Ten onrechte is dat nu weggemoffeld in het voorafgaande hoofdstuk over literatuur over werklozenverzet. Piven en Cloward hebben een opvatting over de betekenis van protest en de rol van organisatie daarin die nogal afwijkt van die van Tilly en het was in de context van werklozenverzet interessant geweest beide visies met elkaar te confronteren. Wie de door van den Oord gepresenteerde feiten over de rol van de vakbonden en de politieke partijen op zich laat inwerken, kan zich namelijk niet aan de indruk onttrekken dat Piven en Cloward gelijk hebben als ze menen dat organisatie opstandigheid indamt in plaats van bevordert.

De rest van het boek is gewijd aan de twee grote werkloosheidsgolven van deze eeuw – die van de jaren dertig en tachtig – aan de reacties van de staat, de politieke partijen, de vakbonden en aan het werklozenverzet. Kort samengevat geven beide perioden het beeld te zien van een overheid die op toenemende werkloosheid reageert met steunverlaging; politieke partijen die daar – met uitzondering van de Communistische Partij en radikaal links – ambivalent tegenover staan; vakbonden die moeite hebben hun positie ten aanzien van de werklozen te bepalen en ongecoördineerd, weinig effectief verzet van de kant van de werklozen zelf. Wat dat laatste betreft valt op dat er veel voor en heel wat minder door werklozen georganiseerd wordt. Politieke partijen (de SDAP en de CPH in de jaren dertig; de CPN en klein links in de jaren tachtig), en vakbonden (het NVV en het NAS in de jaren dertig; de FNV en het CNV in de jaren tachtig) proberen met wisselend succes werklozen te organiseren en te mobiliseren. Niet zelden met motieven die evenveel met eigen belang te maken hebben als met het belang van de werklozen. Daarbij blijkt het werklozenverzet in de vooroorlogse periode eenvoudiger af te bakenen dan in de naoorlogse. Het lijkt erop dat in de jaren tachtig alles wat een uitkering heeft en protesteert in de beschrijving meegenomen is. Het is de vraag of de auteur daaraan verstandig heeft gedaan. Werklozen, bijstandsmoeders en WAO'ers hebben weliswaar met elkaar gemeen dat ze allen van een uitkering afhankelijk zijn, maar of dat uit het oogpunt van mobilisatie voor collec-

tieve actie het belangrijkste kenmerk is staat nog te bezien.

Meer in het algemeen kan men zich afvragen of afhankelijkheid van een uitkering een grond voor mobilisatie verschaft – en daarmee raken we aan de kernvraag van deze dissertatie: Waarom is het zo moeilijk werklozen te organiseren en mobiliseren? Van den Oord noemt een aantal factoren die min of meer logisch volgen uit het door hem verkozen model van Tilly. Organiseren en collectieve actie brengen kosten met zich mee, kosten die alleen nog maar hoger komen te liggen indien de overheid met repressie reageert op verzet. Wat dat betreft bevinden uitkeringsgerechtigden zich in een kwetsbare positie. Had van den Oord zich nog wat meer verdiept in de theorie over collectief gedrag dan had hij wellicht nog in een andere richting gezocht. In toenemende mate breekt daar het besef door dat er zoiets als een collectieve identiteit nodig is wil een maatschappelijke groepering zich laten mobiliseren en organiseren. In dat verband kan men zich afvragen of uitkeringsgerechtigden wel een dergelijke identiteit hebben. Werkloos ben je hopelijk alleen maar tijdelijk, en arbeidsongeschikt zijn of in de bijstand lopen is ook niet iets om trots op te zijn. In deze context is het interessant dat Van den Oord signaleert dat werklozen c.q. uitkeringsgerechtigden wel in het geweer kwamen tegen maatregelen waarbij hun waardigheid in het geding was. Gekrenkte trots lijkt meer te weeg te brengen dan een verlaagde uitkering.

Voor arbeid en brood is een beschrijvende studie gebleven, en dat is jammer. Noch de theoretische exerties bij de aanvang van de studie, noch de vergelijking tussen de bestudeerde perioden worden uitgebuit. Het theoretische kader dat Tilly aanreikt fungeert niet als analytisch hulpmiddel, en evenmin als kapstok bij de beschrijving van het werklozenverzet in beide perioden. Belangwekkende vragen blijven zo onbeantwoord. Waarom vinden er in de jaren dertig gewelddadige uitbarstingen onder werklozen plaats, terwijl dat in de jaren tachtig niet het geval is? Waarom ontstaan in de jaren tachtig allereerste lokale groepen, terwijl dat in de eerdere periode nauwelijks het geval is? En ga zo maar door. Met andere woorden juist in de vergelijking van het verzet in de twee perioden hadden

antwoorden gelegen op belangrijke theoretische vragen. En daarin had een referentiekader als dat van Tilly zijn nut ten volle kunnen bewijzen, want het soort variabelen dat Tilly hanteert heeft de meest verklarende kracht in vergelijkende analyses.

Al met al is de studie wat blijven steken in een verzameling interessante hoofdstukken in los verband. Dat neemt niet weg dat ze de eerste in haar soort is en alleen daarvoor al moeten we de auteur dankbaar zijn.

Bert Klandermand

V.M. Bader. Collectief handelen. Sociale ongelijkheid en collectief handelen Deel 2. Wolters Noordhoff, Groningen, 1991, 530 p.

Veit-Michael Bader heeft het soort boek geschreven waar Duitse intellectuelen het patent op schijnen te hebben: in 350 dikbedrukte pagina's en nog eens 150 pagina's noten wordt een poging ondernomen elke vraag die ook maar enigszins te stellen valt over collectief handelen te beantwoorden. Niet dat er definitieve antwoorden gegeven worden: de auteur blijft angstvallig beklemtonen dat hij alleen maar een protheorie presenteert en zelfs dat is te pretentius gesteld, want in werkelijkheid rijgt de auteur taxonomie aan taxonomie en blijft het boek te vaak aan de oppervlakte steken. Dat is op zijn minst teleurstellend voor een boek dat de lezer keer op keer voorhoudt dat de beschikbare theorieën niet deugen. Bader blijkt een afkeer te hebben van elke theorie die naar zijn mening onvoldoende oog heeft voor de grandeur van collectief handelen en dat zijn er nogal wat.

Wie uit deze opening concludeert, dat ik bij lezing van dit boek een zekere ergernis niet heb kunnen onderdrukken, heeft niet helemaal ongelijk. Toch wil ik daarmee niet zeggen dat Bader's poging een omvattende studie van collectief handelen te schrijven mislukt is. Wat men ook van de wijze van presentatie mag vinden – en ik kom daar aanstonds nog op terug – het blijft een respectabele exercitie die zeker gezien de zwaarte van het terrein tot een aanvaardbaar einde is gebracht.

Dat neemt niet weg dat ik enkele fundamentele bezwaren heb tegen Bader's behandeling van collectief handelen en sociale bewegingen. Ik zal die bij de hoofdstuksgewijze bespreking van de inhoud van het boek naar voren brengen.

Het boek opent met een kritische bespreking van de literatuur over collectief gedrag, protestbewegingen, revoluties en wat er verder zoal met het onderwerp van het boek samenhangt. Om vervolgens negen niveaus van collectief handelen te introduceren, te weten, structurele veranderingen, objectieve levensposities, potentiële protestgroepen, habitus, collectieve identiteit, belangen, articulatie/ideologie/utopie, georganiseerdheid, mobilisatie. Deze niveaus van collectief handelen zijn het structurerende principe voor de opbouw van het boek geworden. Succesievelijk komen ze aan de orde gevolgd door hoofdstukken, waarin de externe handelingskansen en de dynamiek en gevolgen van collectieve conflicten behandeld worden. Maar de auteur begint (hoofdstuk 2) zoals dat betaamt met een afbakening van zijn onderwerp – collectief handelen en sociale bewegingen – en daar beginnen al meteen mijn problemen. De verzameling fenomenen, waar het Bader om gaat blijkt uiteindelijk veel beperkter dan zich aanvankelijk liet aanzien. Collectief handelen is handelen en geen collectief gedrag (p. 73). Collectief handelen is niet-alledaags, niet-geinstitutionaliseerd handelen (p. 73). Collectief handelen is conflicthandelen (p. 74). Collectief handelen heeft de vorm van massa-actie van negatief gepriviligieerden of sociale protestbewegingen (p. 75). Sociale bewegingen zijn relatief duurzame, hoger geïntegreerde en georganiseerde vormen van collectief handelen met relatief duidelijk gearticuleerde programmatische eisen om *fundamentele* maatschappelijke veranderingen tot stand te brengen en te verhinderen (p. 76, mijn cursivering). Deze gebiedsafbakeningen zijn verre van onprobleematisch. Op de eerste plaats maakt Bader nogal wat werk van het onderscheid handelen-gedrag, niet alleen hier maar ook op andere plaatsen in het boek. Handelen is geen gedrag, want handelen is intentioneel en gedrag niet. Psychologen – en dat ben ik tenslotte – zouden denk ik enige moeite hebben met deze opvatting. Nog meer moeite – en nu niet meer als psycholoog – heb ik

met de vereniging van collectief handelen tot conflicthandelen. Waarom zou alle collectief handelen conflicthandelen moeten zijn? Op zichzelf is daar nog wel een mouw aan te passen door te stellen dat het boek over een specifieke vorm van collectief handelen gaat, namelijk conflicthandelen. Maar ook dan zit er nog een adder onder het gras, want het gaat Bader niet om conflicthandelen in het algemeen, maar om conflicthandelen van negatief geprivilegieerden. Hiermee lijkt hij collectief handelen geheel en al op te hangen aan ongelijkheden. Verderop in het boek blijkt dat inderdaad expliciet te gebeuren. Ongelijkheden heten daar de belangrijkste sociaal-structurele grondslagen voor het ontstaan van omvattende en duurzame politieke handelingscollectieven. Alleen door vervolgens het ongelijkheidsbegrip zodanig op te rekken dat elk maatschappelijk probleem eronder valt weet Bader bewegingen als de vredesbeweging en de milieu-beweging weer binnen de boot te houden.

Niet minder bezwaarlijk vind ik het opnemen van de specificatie 'fundamenteel' in de definitie van sociale bewegingen. Hoe fundamenteel moet de beoogde verandering zijn om van een sociale beweging te mogen spreken? En wat is eigenlijk fundamenteel? En wie bepaalt dat? Wat dat betreft moet het Bader een gruwel zijn om iemand als McCarthy 'Mothers Against Drunk Driving' (MADD) een sociale beweging te zien noemen, of Oberschall over de 'Animal-rights movement' te horen spreken.

In de dan volgende hoofdstukken passeren achtereenvolgens de onderscheiden niveaus van collectief handelen de revue. Op zijn sterkst is Bader op die plaatsen waar hij de invloed van ongelijkheid op collectief handelen bespreekt, zoals in hoofdstuk 1 bij de bespreking van de objectieve levensposities, en in hoofdstuk 6 bij de definiëring van belangen en in hoofdstuk 9 als de mobilisatie van bronnen aan de orde is. Ik vond dit de beste hoofdstukken van het boek, waarin Bader's ambitie om collectief handelen te verankeren in structurele oorzaken volledig tot haar recht komt. Nuttig vond ik het onderscheid tussen *positionele ongelijkheden*, dat zijn ongelijkheden die samenhangen met tegenstrijdige posities in een stratificatiestructuur (klasseposities, waarbij het gaat om uitbuittingsverhoudingen;

eliteposities, waarbij het gaat om onderdrukking; interactieposities, waarbij het gaat om posities in exclusieve netwerken en prestigeposities, waarbij het gaat om collectieve discriminatie) en *allocatieve ongelijkheden*, dat zijn ongelijkheden waarbij het gaat om de selectie van personen op ongelijke posities en de daarmee samenhangende ascriptieve conflictgroepen (vrouwen/mannen, generaties, rassen). Zulke onderscheidingen laten zich zonder veel problemen verbinden met Bader's definitie van belangen als behoeften die in tegenstelling tot die van anderen worden gedefinieerd en die van mobilisatie als het proces waarin bronnen gecollectiviseerd worden en de sociale bewegingen die daar dan het resultaat van zijn. Dezelfde bronnen die eerst ongelijk verdeeld zijn, genereren behoeften die als belangen gedefinieerd worden en bepalen de omvang van het bronnenpotentieel dat gemobiliseerd kan worden.

Toch heb ik ook hier een fundamentele bedenking tegen Bader's benadering. Wellicht als een relic uit vroeger tijden, meent hij te moeten vasthouden aan het onderscheid tussen objectieve en subjectieve belangen. 'Objectieve belangen [zijn] belangen die aan individuen – volledig onafhankelijk van hun eigen ervaring, bewustzijn, definitie of articulatie – kunnen worden toegeschreven' (p. 138). Kennelijk is Bader de interne paradox in de term 'objectief belang' ontgaan. Een belang was immers in Bader's eigen definitie een behoefte die 'zo wordt *ervaren en gedefinieerd*, dat zij slechts in strijd met de behoeften van anderen bevredigd kan worden' (p. 132 cursivering van mij). Mij is althans niet duidelijk hoe iets volledig onafhankelijk van de eigen ervaring, bewustzijn en definitie kan worden ervaren en gedefinieerd. Bader's oplossing dat de sociale wetenschap objectieve belangen zou kunnen definiëren, bevredigd niet. Want waarom zouden wetenschappers het in deze meer bij het rechte eind hebben dan anderen? Eerlijk gezegd begrijp ik niet waarom Bader vasthoudt aan de claim van objectieve (= werkelijke) belangen. Waarom kunnen we niet gewoon uitgaan van rivaliserende belangendefinities, die in publieke arena's om de voorrang strijden? Dat lijkt ook meer in overeenstemming met de taferelen die concurrerende bewegingsorga-

nisaties ons voorschotelen. En het zou zeer goed passen bij de begrippen habitus en collectieve identiteit, die in Bader's benadering als relais fungeren tussen objectieve levensposities en collectief handelen.

Ik kan me – in het verlengde van het voorgaande – dan ook niet aan de indruk onttrekken dat de begrippen habitus en collectieve identiteit evenals het begrip georganiseerdheid niet wettelijk in het pro-thoretische kader geïntegreerd zijn. In ieder geval blijven de bijbehorende hoofdstukken steken in een samenvatting van hetgeen anderen op dit punt bedacht hebben. Meer diepgang heeft weer hoofdstuk 7 dat over ideologie en utopie gaat. Na eerst met veel omhaal het begrip 'talen' te introduceren, komt B. uit waar het hem uiteindelijk om te doen is: de begrippen ideologie en utopie, die hij respectievelijk definieert als politieke talen die ongelijkheden versluieren en onthullen. De weg naar Mannheim had wat mij betreft ook wel zonder de omweg via talen kunnen lopen, want daar ging het tenslotte om. Evenals bij de discussie over subjectieve en objectieve belangen overtuigt Bader ook hier weer niet. Ideologieën kenmerken zich in zijn ogen doordat ze cognitief en normatief verkeerd zijn en doordat ze structurele ongelijkheden versluieren of rechtvaardigen. Maar ook hier is weer de hamvraag: hoe stel je dat vast?, of: wie stelt dat vast? Niet elke onware cognitie is ideologie, onderkent ook Bader en onwaarheden kunnen soms een mobiliserende functie hebben. Maar betekent dat dan niet dat het gewoon ervan afhangt aan welke kant van een controversie je staat of een ware cognitie ideologie is? Ironisch genoeg is in het schema op p. 211 sprake van oppositionele ideologieën, hetgeen blijkens de begeleidende tekst, uiteraard oppositionele utopieën had moeten zijn.

De hoofdstukken over externe handelingskansen, waarin een bespreking van de rol van de staat, politieke partijen en de massamedia en over de dynamiek en gevolgen van collectieve conflicten, waarin escalatie en deëscalatie aan de orde komen stellen weer teleur. Weliswaar nuttige overzichten van hetgeen anderen hierover geschreven hebben, maar geen nieuwe inzichten.

Al met al heeft Bader zijn pretentie nieuwe theoretische perspectieven te ontwikkelen wat

mij betreft niet waar gemaakt. Dat is op zichzelf niet erg, want als overzicht heeft het boek nog genoeg te bieden. Twee opmerkingen moeten mij in dat verband nog van het hart. Ik heb me bij tijd en wijle verbaasd over Bader's literatuurkeuze. Vrijwel de hele Nederlandse literatuur op dit terrein ontbreekt, terwijl ook de buitenlandse literatuur opmerkelijke blinde vlekken vertoont. Ten slotte, het is geen toegankelijk boek geworden en dat is jammer want het onderwerp had beter verdiend. Het boek blijft op een bijzonder hoog abstractieniveau steken. Het zou de leesbaarheid ten goede zijn gekomen indien af en toe zou zijn afgedwaald naar concrete voorbeelden van collectief handelen. Daarbij is het moeilijk geschreven. Bovendien komen er nogal wat germanismen in voor en al is dat dan iets wat men de auteur niet kan kwalijk nemen, de uitgever had daar zorg voor moeten dragen.

Bert Klandermans

L. van der Laan, Spatial labour markets in the Netherlands. Eburon, Delft. Diss. EUR, 1991, 253 p.

De auteur stelt terecht vast dat het geografisch arbeidsmarktonderzoek sterk is verbrokkeld. Enerzijds bestaat er een rijke economisch-geografische traditie die zich echter vooral op de vraagzijde van de arbeidsmarkt richt en veel meer dan deze bestrijkt. Anderzijds worden op het grensgebied van sociale geografie en demografie veel onderzoeken verricht die voor een goed verstaan van de aanbodzijde van belang zijn. Dit houdt echter wel in dat de kern van de arbeidsmarkt als ontmoetingsplaats van vraag en aanbod onderbelicht blijft. De auteur is er in geslaagd een dynamisch model te ontwikkelen dat deze lacune opvult. Het model verklaart bijna viervijfde van de regionale verscheidenheid in de vraag naar arbeid en ruim tweederde van de regionale verschillen in arbeidsaanbod. Factoren als pendel en investeringen blijken zeer belangrijke spelers in dit verband te zijn, migratie echter niet. Voor deze modellering behoort naar goed geografisch gebruik een constructie van ar-

beidsmarktgebieden volgens een clustermethode plaats te vinden, waarbij zowel elementen zijn opgenomen die vraag en aanbod betreffen als ook elementen als leeftijd, participatie, opleiding en beroep, al zou een duidelijke gevolgtrekking aan dit hoofdstuk kunnen worden toegevoegd. Het model is een specifiek padanalytisch model dat tot de klasse zachte econometrische modellen kan worden gerekend.

De studie mag dan voor de fijnproevers van modellen al belangwekkend zijn, het is dit nog meer voor de theoretici. De auteur voert de keuze van de variabelen terug op uiteenlopende theoretische inzichten, al overheerst de neo-klassieke aanpak duidelijk. Dat komt ook omdat de Arbeidskrachtentelling daartoe de nodige steun biedt, die andere benaderingen moeten ontberen. Dimensies die hierdoor niet kunnen worden gevangen doen niet mee aan het verklaaringsproces en deze worden juist door de niet neo-klassieke benaderingen bestreken. De ambitie van de auteur een heterodox model te ontwikkelen waarin uit de verschillende theoretische verklaringen kan worden geput is te gekunsteld en methodologisch niet houdbaar. Overigens geeft de auteur een zeer nuttig overzicht van de verschillende theoretische concepten, zoals – naast de neo-klassieke – de post-keynesiaanse, de institutionele en het neo-marxistische model. Dan blijft een meer interpretatieve, intersubjectieve benadering nog buiten schot, die natuurlijk in deze context heel moeilijk valt te betrekken. Steeds wordt gesproken over het neo-klassieke of het institutionele model, terwijl de grote verscheidenheid binnen zo'n paradigma ook door hem wordt gesignaleerd.

De auteur volstaat er ook niet mee om het regionale slechts als klassifikatie-eenheid te hantieren, maar biedt ook een diepergaande theoretische fundering, waarbij hij aansluiting zoekt bij helaas te onbekend gebleven werk van Hoekveld en zodoende zich rekenschap geeft van schaalniveaus, objecten (huishoudens, bedrijven) en sociale organisatie. De laatste twee worden echter te zeer gescheiden naar mijn smaak. Ook is het nuttig dat de auteur zes typen ruimtelijke arbeidsmarktanalyses onderscheidt, die goed laten zien hoe uiteenlopend de ruimtelijke aspecten van de arbeidsmarkt kunnen worden benaderd.

Voor het arbeidsmarktbeleid dat nu als regionaliseerd en getripartiseerd beleid door het leven zal gaan is de studie van Van der Laan nuttig, al kunnen door de gevolgde werkwijze geen beleidsdeterminanten in het onderzoek worden meegenomen. Zijn aanvankelijke typologie in traditioneel-industriële, agrarisch-industriële, urbaan-industriële, centraal-urbane en peri-urbane regio's blijkt te kunnen worden teruggebracht tot een driedeling in economisch centrum, periferie en reconstructiegebieden. Dat geldt althans voor de vraagzijde. Van der Laan zou het regionaliseerd arbeidsmarktbeleid ten zeerste verplichten als hij – mede gebaseerd op dit onderzoek en aangevuld met beleidsrelevante criteria – een goede typologie van gebieden zou kunnen bieden waaraan ook specifiek beleid valt te verbinden.

Zijn studie mag dan methodologische vragen oproepen, het is een knap stuk werk en reikt verder dan de modeoefeningen die hij heeft uitgevoerd.

M. de Smidt

Marius Meeus, Wat betekent arbeid? Over het ontstaan van de westerse arbeidsmoraal. Van Gorcum, Assen/Maastricht, 1989, 184 p.

Marius Meeus heeft een interessant boek geschreven over de geschiedenis van de arbeidsmoraal. Hij toont duidelijk aan dat er over deze zaak door de eeuwen heen nogal dubbelzinnig is gedacht. Arbeid is voor tegenwoordige mensen veelal zowel last en moeite, als lust en vreugde. De oorsprong van de huidige ambivalentie ligt in de geschiedenis. Vele auteurs, van Homerus tot Marx, passeren bij Meeus de revue en steeds wordt hun denken doorgelicht op de uitspraken over de arbeid en de betekenis die deze heeft voor mens en samenleving.

Wij weten weinig van hoe bijvoorbeeld de Grieken en Romeinen zelf dachten over hun arbeid. Wij kennen alleen de opvattingen van denkers, filosofen en theologen, en zien de arbeid door hun bril. Over de vertekening die dat mogelijk maakt geeft, besteedt Meeus weinig aandacht. Wel geeft hij terecht aan dat als een auteur

zich op het standpunt stelt van de arbeidenden zelf, er een wat positiever geluid komt. Zo werd door 'de' Grieken (d.w.z. door Griekse filosofen als Plato en Aristoteles) over het algemeen een zeer negatief beeld gegeven van arbeid (ponos = straf!), maar Meeus noemt terecht Hesiodus, die vanuit het standpunt van de landbouwer een positief geluid over landarbeid laat horen.

Meeus wil antwoord geven op de vraag hoe 'het eigentijdse' (curs. A.L.M.) denken over arbeid en werken historisch gestalte (heeft) gekregen'. Wat de auteur echter onder 'eigentijds' verstaat, wordt niet duidelijk. Zijn geschiedenis eindigt bij Marx. Vreemd genoeg is de enige uitzondering hierop verstoep in een lange voetnoot van twee bladzijden, waarin hij citaten geeft uit brieven van Van Gogh en uit interviews die de journalist Martin Schouten indertijd voor de *Haagse Post* met werkende mensen hield. Hier komen dan 'eigentijdse' mensen zelf aan het woord over hun afkeer van én tegelijkertijd hun liefde voor het werk.

Er zijn nog meer kritiekpunten te noemen, fundamentele en niet zo fundamentele. Onder de fundamentele reken ik dat de auteur er niet in slaagt de beide polen van de dubbelzinnigheid steeds in zijn betoog vast te houden. Daardoor is het boek nogal fragmentarisch. De verschillende opvattingen worden achtereenvolgens behandeld, zonder terugkoppeling. Dat viel mij vooral op bij de behandeling van de 18e eeuwse denkers over arbeid (Mercantilisten, Fysiocraten). De invloed van de Reformatoren (Luther, Calvijn, Zwingli, Baxter) op hun denken is groot geweest, met name op hun individualisme, het loskomen uit het feodaal-collectivistische denken over arbeid dat de middeleeuwen (zoals Thomas van Aquino) kenmerkte. Voltaire bijvoorbeeld zette zich weliswaar af tegen de reformatorische opvattingen over arbeid, maar ondervond er juist daardoor de invloed van. Deze discussie treft men bij Meeus nauwelijks aan. Hij is trouwens in het algemeen beter op dreef naarmate hij verder in de geschiedenis terug gaat.

Ook is het niet erg duidelijk tot welke discipline het boek kan worden gerekend: geschiedenis, sociologie, filosofie, theologie? Originële historische bronnen worden niet gebruikt en ook ontbreken belangrijke sociologische en filosofie-

sche auteurs (Durkheim, Foucault). Vooral Durkheim is pijnlijk afwezig in verband met diens nadruk op de wezenlijk integratieve functie van de arbeid in de industriële maatschappij. Belangrijke hedendaagse Nederlandse auteurs over de arbeidsmoraal ontbreken geheel (bijvoorbeeld Achterhuis, Beckers, Thierry). Ook stoorde mij de toepassing van begrippen uit de Rooms-Katholieke theologie op het protestantisme ('doodzonde', 'excommunicatie').

Allerlei nogal centrale termen worden niet gedefinieerd. Zo zoekt men tevergeefs naar een definitie van begrippen als arbeidsmoraal, macht, gezag en corporatisme.

Tot de minder fundamentele punten van kritiek reken ik de soms onheldere formuleringen, de taal- en stijlfouten en de slordigheden. Zo klopt de paragraafindeling van het notenapparaat niet met die in de tekst, wat het opzoeken van verwijzingen bemoeilijkt. Een zakenregister ontbreekt. Auteurs die in de tekst worden aangehaald, ontbreken soms in de literatuurlijst. De 'peilers' van het welvaartsoptimisme, 'het' theorie, een 'Romeinse' uitspraak (van de bekende historicus, niet van iemand uit de oudheid) zijn drie voorbeelden van taalfouten.

Ondanks al deze bezwaren wil ik graag zeggen dat Meeus een indrukwekkende prestatie heeft geleverd door zoveel auteurs over de arbeidsmoraal aan het woord te laten komen. De dubbelzinnigheid van ons arbeidsbegrip is dank zij zijn werk duidelijker uit de verf gekomen.

A.L. Mok

Karin Sanders, Vrouwelijke pioniers. Vrouwen en mannen met een 'mannelijke' hogere beroepsopleiding aan het begin van hun loopbaan. Dissertatie ICS Groningen, 1991, 258 p.

Uitgangspunt van dit proefschrift is de ongelijke situatie van mannen en vrouwen op de arbeidsmarkt, die onafhankelijk lijkt te zijn van investeringen in voorafgaande opleiding. Waarom komen vrouwen met een 'mannelijke' hogere beroepsopleiding, in vergelijking met mannen met een gelijke opleiding, in lagere aanvangsbanen terecht? Deze probleemstelling heeft Sanders

aangepakt met een theoretisch model en vervolgens met zes verschillende empirische studies. De wijze waarop zij met zo'n grote hoeveelheid verschillende soorten data in korte tijd is omgegaan, dwingt respect af. In een eerste, inventariserende studie heeft zij gecontroleerd of vrouwen met een HBO-opleiding inderdaad in vergelijking met mannen in lagere aanvangsbanen terecht komen. Voor een steekproef van afgestudeerden uit 1988 bleek dat een half jaar na hun afstuderen voor drie van de zeven onderzochte aspecten van de baan inderdaad het geval te zijn: het loon, de zelfstandigheid en verantwoordelijkheid van de functie van vrouwen was minder dan dat van mannen. Er werden geen verschillen gevonden wat betreft aantal uren werk in de week, vast of tijdelijk dienstverband, secundaire arbeidsvoorwaarden en promotiemogelijkheden. Waarom verschillen zij in loon, zelfstandigheid en verantwoordelijkheid?

Sanders wijst erop dat arbeidsmarkttheorieën voor een antwoord op deze vraag óf kenmerken van het aanbod óf van de vraag aanvoeren. Zij gebruikt in haar theoretisch model elementen van beide. Aan de aanbodkant gaat het om preferenties en zoekgedrag, aan de vraagkant om preferenties en wervingsgedrag. Individuele preferenties en individueel zoek- of wervingsgedrag wordt op de arbeidsmarkt door verschillen in levensperspectief getransformeerd tot sekseverschillen in aanvangsbanen.

Het levensperspectief voor mannen en vrouwen is verschillend. Dat van mannen is gericht op de betaalde loopbaan, van vrouwen op een betaalde loopbaan én een gezin; daarbij geldt: een hoge verwachting van de betaalde loopbaan gaat ten koste van het gezin en omgekeerd. Het levensperspectief is een algemeen mechanisme dat aan de ene kant tot een bepaalde voorkeur voor banen leidt en aan de andere kant tot een bepaalde voorkeur voor personeel.

Sanders heeft onder zowel eindexamenkandidaten van het HBO als onder werkgevers onderzoek gedaan om haar hypothesen te toetsen over preferenties, zoek- en wervingsgedrag, levensperspectief en specifieke condities voor de werking van het levensperspectief als mechanisme voor de transformatie van individuele gedragingen tot een collectief verschijnsel. De beschrij-

ving van haar resultaten is beknopt en helder. Er is helaas weinig nieuws onder de zon. Vrouwelijke HBO-afgestudeerden blijken andere preferenties te hebben dan hun mannelijke collega's: zij zijn minder gericht op carrière (promotiemogelijkheden en inkomen) en meer op tijd (reizen, deeltijdwerk, regelmatige dagindeling); vrouwen verschillen weinig van mannen in zoekgedrag; werkgevers geven de voorkeur aan mannen naarmate een baan meer commitment vraagt; op een ruime arbeidsmarkt zijn de verschillen in beloning tussen mannen en vrouwen groter dan op een krappe. Interessant is dat het levensperspectief, gemeten als de verwachting over tien jaar omtrent 1. baan, 2. partner en 3. kinderen, bij mannen onderling niet verschilt, maar bij vrouwen in één van de twee varianten voorkomt: vrouwen verwachten óf carrière te maken (enkel perspectief) óf een gezin met betaald werk op de tweede plaats (dubbel perspectief) te hebben. Vrouwen die verwachten carrière te maken, krijgen meer informatie over banen en hebben in hun aanvangsbaan nagenoeg hetzelfde inkomen als de mannen.

De conclusies zijn duidelijk: om de kansen voor vrouwen met een 'mannelijke' hogere beroepsopleiding gelijkjer te maken aan die van mannen, moet er vooral iets worden gedaan voor vrouwen met een dubbel levensperspectief. Sanders noemt (uiteraard) kinderopvang en ouderschapsfaciliteiten. Zij wijst erop dat als deze niet goed geregeld zijn vrouwen zich na de bevalling zullen terugtrekken van de arbeidsmarkt óf zullen besluiten kinderloos te blijven. Zij wijst ook op een duidelijker signalering van het verschil tussen vrouwen onderling. Dit moet helpen statistische discriminatie van de kant van de werkgevers te voorkomen (waarvan zij overigens in haar onderzoek geen indicatie vond). Een dubbel levensperspectief voor mannen noemt zij niet: dat zou volgens mij echt pionierswerk zijn.

De theorie die Sanders in dit boek gebruikt is complex, maar de presentatie ervan is helder en eenvoudig. Bij een enkele operationalisatie heb ik vraagtekens. Bijvoorbeeld als van een sollicitant bekend is dat hij/zij andere mensen met een vergelijkbare baan kent, vind ik dat geen goede indicatie voor de mogelijkheid dat de werkgever over de sollicitant informatie kan/zal inwinnen.

Het zegt eerder iets over de mogelijkheid dat de sollicitant geïnformeerd op het sollicitatiegesprek kan/zal komen. Het werkgeversonderzoek is in vergelijking met de andere onderzoeken aan de smalle kant, maar het vervult wel een belangrijke functie in het betoog. Op het totaal van het boek is die onevenwichtigheid jammer, maar toch niet meer dan een schoonheidsfout te noemen.

Lezers die voor verschillen tussen vrouwen en mannen eens een andere verklaring wensen dan één die teruggaat op de biologie of op socialisatie zullen het boek met veel plezier ter hand kunnen nemen. Zij die zich bezig houden met vrouwenstudies kunnen zien dat er meer mogelijk is dan verschillen op de arbeidsmarkt alleen in het perspectief van sekseverschillen te plaatsen: niet alleen wie of wat men nu is, bepaalt waar iemand (v/m) terecht komt, maar ook de doeleinden die men op langere termijn wil bereiken blijken van grote (en soms meer) invloed te zijn. Tot slot vinden geïnteresseerden in arbeidsmarktproblemen in dit boek een bijdrage van een specifieke sociologische visie daarop.

Marijke van Vonderen

Loek Halman, Waarden in de westerse wereld. Een internationale exploratie van de waarden in de westerse samenleving. Tilburg University Press (dissertatie), 1991, 374 p.

In het kader van Europa '92 is sprake van een groeiende belangstelling voor de vraag of er een homogene Europese cultuur is. Is Europa bijvoorbeeld modern of traditioneel? Zijn alle landen even modern? Als men modern is, is men dan op alle terreinen even modern? Dit zijn vragen waar in de toekomst zeker veel aandacht aan besteed zal worden. Halman geeft met dit boek, tevens zijn dissertatie, een nuttige introductie in deze materie.

'Waarden in de westerse wereld' begint met een uiteenzetting van de moderniseringstheorieën van klassieke sociologen als Weber en Durkheim. Deze theorieën laten geen ruimte voor verschillen tussen landen van de zogenaamde 'moderne' westerse wereld. Westerse

landen verschillen echter aanzienlijk qua infrastructuur, politieke systemen, economische systemen, sociale verhoudingen, tradities en ontwikkelingspeil. De vraag naar culturele homogeniteit dan wel diversiteit vormde voor Halman de aanleiding tot dit onderzoek. Het richt zich op het nagaan van de overeenkomsten en verschillen in waarden tussen westerse landen en het geven van een verklaring voor deze verschillen. Halman heeft waarden onderzocht op drie domeinen: religie en moraal (hoofdstuk 4), maatschappij en politiek (hoofdstuk 5), en primaire relaties en seksualiteit (hoofdstuk 6). Hij kon gebruik maken van data van de European Value Systems Study Group (EVSSG) die in 1981 verzameld werden in Groot-Brittannië, Frankrijk, Nederland, België, Italië, Spanje, West-Duitsland, Denemarken, Noorwegen, Ierland, Noord-Ierland, Canada en de Verenigde Staten.

In Halmans optiek is een waarde slechts af te leiden uit een bepaalde consistentie in de antwoordpatronen van mensen. Dit heeft geleid tot het kiezen voor analysetechnieken die erin gespecialiseerd zijn om de onderliggende structuur in een reeks data boven water te halen, in casu factoranalyse, latente trek analyse en latente klassen analyse.

Belangrijk is hoofdstuk 3, waarin Halman de beperkingen van internationaal vergelijkend onderzoek aangeeft. Hierin staat de vraag centraal in hoeverre in verschillende landen hetzelfde wordt gemeten met één begrip. Structurele verschillen tussen landen, bijvoorbeeld in het onderwijssysteem, hebben gevolgen voor de vergelijkbaarheid van een variabele als opleidingsniveau. Op de tweede plaats kunnen culturele verschillen tussen landen een rol spelen in de antwoordpatronen. Ten derde zijn er methodologische problemen, zoals de wijze van steekproef-trekking die niet op gelijke wijze geschiedde in alle landen van het onderzoek en de vertaling van de items. Aangezien het onderzoek van Halman een secundaire analyse is, kon aan deze gebreken niets meer veranderd worden.

Rekening houdend met deze beperkingen gaat Halman er in zijn onderzoek vanuit dat er binnen de westerse wereld een grote mate van conceptuele vergelijkbaarheid bestaat met betrekking tot de bestudeerde verschijnselen. Dit leidt tot

een definitie van 'vergelijkbare' waarden dan wel 'identieke' waarden. Waarden zijn in verschillende landen 'vergelijkbaar' indien het dezelfde opvattingen zijn die naar een achterliggende waarde verwijzen. Waarden zijn 'gelijk' indien dit bovendien in verschillende landen op identieke wijze gebeurt. Met andere woorden, ervan uitgaande dat de indicatoren hetzelfde meten, is het de verbinding tussen de manifeste en de latente variabelen (vastgesteld door middel van LISREL) die de mate van internationale vergelijkbaarheid van de waarden bepaalt.

Op religieus en moreel gebied komt Halman tot een onderscheid in zes waarden: algemene religiositeit, traditionele gelovigheid, vertrouwen in de kerk, bijbelse moraal, burgerschapsmoraal en permissiviteit met betrekking tot seksualiteit en bio-ethiek. Voor alle waarden geldt dat deze internationaal gezien wel vergelijkbaar zijn, maar niet identiek. De moderniseringstheorie, die stelt dat in moderne landen minder aanhang is voor de traditionele christelijke geloofsvisie, blijkt wel op te gaan voor de West-Europese landen, maar niet voor de Verenigde Staten. Dit land is het meest modern (onder andere gemeten naar het percentage arbeiders in landbouw en industrie, de duur van het moderniseringsproces en het onderwijsniveau) maar tevens het minst seculariseerd. In West-Europa, waar ruwweg een tweedeling is te maken in een meer (het noorden) en een minder (het zuiden plus Ierland) gemoderniseerd gebied, is in het minder gemoderniseerde gedeelte meer aanhang te vinden voor traditionele waarden.

In hoofdstuk 5 komen de waarden op maatschappelijk en politiek gebied aan bod. De links-rechts oriëntatie wordt vaak beschouwd als de meest fundamentele dimensie die aan politieke opinies ten grondslag ligt. In dit onderzoek blijkt deze oriëntatie echter niet als unidimensioneel, dus als één waarde, beschouwd te kunnen worden. Landenspecifieke invulling blijkt, opnieuw, noodzakelijk. Opvallend is dat in de meeste westerse landen een rechtse politieke zelfplaatsing overheerst. Daarna richt Halman zijn blik op een aantal concepten die vaak met de links-rechts oriëntatie in verband worden gebracht. De resultaten hiervan zijn niet zo verrassend: een rechtse politieke zelfplaatsing blijkt in de meeste landen

onder andere samen te gaan met meer vertrouwen in instituties en met conservatisme op economisch en niet-economisch gebied.

In hoofdstuk 6 worden waarden op het terrein van primaire relaties en seksualiteit besproken. De westerse landen hebben op demografisch gebied na 1960 ongeveer dezelfde ontwikkeling doorgemaakt. In alle landen was sprake van dalende geboorteaantallen en minder huwelijks-sluitingen en een toename in het aantal echtscheidingen. Het tempo waarin deze verandering plaatsvond was echter van land tot land verschillend. Dit komt tot uitdrukking in een aantal waarden die weliswaar vergelijkbaar zijn, maar tevens een landenspecifieke invulling behoeven. Ten aanzien van zaken die de respondenten belangrijk vinden voor het welzijn van een huwelijk onderscheidt Halman vier waarden, die in de meeste landen van zijn onderzoek aangetroffen worden, te weten: affectie, materiële zekerheid, immateriële zekerheid en culturele homogeniteit. Opinions over echtscheiding kunnen niet herleid worden tot vergelijkbare waarden, terwijl de gezinswaarden slechts in geringe mate internationaal vergelijkbaar zijn. In het algemeen blijken westerse opvattingen over primaire relaties en seksualiteit uiteen te vallen in een traditionele component – die vooral door ouderen, kerkelijken en mensen met een lage opleiding wordt aangehangen – en een moderne component. Overigens wordt nog steeds door de meerderheid van de westerse wereld gekozen voor de traditionele vormen van gezin, opvoeding en seksualiteit.

In het laatste hoofdstuk vergelijkt Halman twee manieren om de mate van moderniteit van een land vast te stellen. De eerste manier is middels het indexeren van een aantal structurele kenmerken van een land. Volgens deze index zijn de Verenigde Staten het meest modern, gevolgd door het noorden van West-Europa, terwijl het zuiden van West-Europa samen met Ierland het minst gevorderd is in het moderniseringsproces. De tweede manier is gebaseerd op de theorie van Durkheim. Deze luidt dat in meer gemoderniseerde landen meer sprake is van segmentering van waarden dan in minder gemoderniseerde landen. De gemiddelde correlatie tussen alle waardengebieden per land wijst uit dat

de 'structurele' rangorde grotendeels wordt bevestigd. De enige grote uitzondering is Groot-Brittannië dat gemeten naar structurele kenmerken tot de minst gemoderniseerde landen behoort, maar dat gemiddeld de laagste correlatie heeft tussen de waardengebieden. Nederland behoort volgens beide rangordeningen niet tot de meest gemoderniseerde westerse landen.

Het algemene beeld dat uit het onderzoek van Halman naar voren komt, is dat het westen in cultureel opzicht zeer heterogeen is. Hoewel de meerderheid van de westerse bevolkingen soms wel vergelijkbare waarden onderschrijft, blijft de concrete invulling ervan per land verschillend. Deze culturele verschillen kunnen slechts moeizaam gekoppeld worden aan verschillen in de mate van moderniteit. Het is jammer dat het verklaren van de verschillen tussen de landen, hetgeen expliciet deel uitmaakt van de probleemstelling, niet of nauwelijks uit de verf komt. Vaak blijft het bij een constatering, terwijl een terugkoppeling naar de structurele kenmerken of naar bepaalde tradities van een land veel had kunnen verduidelijken.

Het is moeilijk om deze schat aan waardevolle informatie boeiend te beschrijven, en daarin is de auteur dan ook niet helemaal geslaagd. Het boek is voor het grootste deel een tamelijk droge opsomming van tabellen en verschillen tussen landen, waardoor men als lezer na enige tijd door de bomen het bos niet meer ziet. De vraag rijst dan ook of Halman niet teveel informatie heeft willen presenteren in dit boek. Het zou wellicht beter geweest zijn als de auteur zich beperkt had tot een van de drie domeinen en vervolgens de resultaten hiervan met meer diepgang en achtergrondinformatie had beschreven. Wat overeind blijft is zijn onderzoek, dat tot op zekere hoogte pionierswerk is. Een vergelijkend onderzoek van westerse landen is in deze omvang nog niet eerder vertoond en voor het verrichten van deze taak verdient Halman alle lof.

Fred Hubers

Jeroen Winkels, Gezag in Nederland, 1970-1985. Een sociologisch onderzoek naar gezagsrelaties in het gezin en in het politiek bestel.

Maastricht, Datawyse, 1990. Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen, 1990. 205 p.

In hoeverre zijn gezagsrelaties in het gezin en tussen burgers en politieke gezagsdragers veranderd, en hoe sterk hangen die veranderingen samen met structurele ontwikkelingen in de Nederlandse samenleving? Deze vragen staan centraal in Winkels' dissertatie *Gezag in Nederland*. Voor het onderzoek maakt hij gebruik van elf nationale surveys die tussen 1970 en 1985 zijn afgenomen.

In het eerste hoofdstuk wordt aandacht besteed aan theoretische definities van gezag en de operationalisering van gezagsrelaties in het gezin en het politiek bestel. Winkels definieert gezag als 'het vermogen van een actor om de keuze van bepaalde handelingsalternatieven van een andere actor vast te leggen, implicerend de aanvaarding van dat vermogen door laatstgenoemde' (p. 20). In het onderzoek worden gezagsrelaties tussen ouders en kinderen gemeten door na te gaan in hoeverre Nederlanders traditionele of emancipatorische opvattingen over ouder-kind relaties hebben. Winkels spreekt van traditionele gezagsrelaties als ouders veel invloed hebben op de gedragsalternatieven van kinderen. Hij gaat er daarbij vanuit dat gezagsrelaties waarschijnlijk vaker een traditionele vorm aannemen indien veel respondenten traditionele opvattingen over gezagsrelaties in het gezin hebben. Veranderingen in politieke gezagsrelaties zijn op drie manieren gemeten. Ten eerste door na te gaan of Nederlanders de invloedsverdeling tussen traditionele politieke gezagsdragers en minder traditionele instellingen wensten te wijzigen. Ten tweede door vast te stellen of ze meer of minder steun gaven aan buitenparlementaire vormen van protest, en ten derde door na te gaan of Nederlanders veranderden in hun opvatting over parlementaire besluitvorming. In het tweede hoofdstuk bespreekt de auteur structurele verschuivingen die volgens hem samenhangen met veranderingen in gezagsrelaties. Het gaat hierbij om ontwikkelingen op het gebied van godsdienst, opleiding, beroep en gezinssamenstelling, en leeftijd-, cohort- en periode-effecten. Uiteindelijk komt Winkels tot dertien hypothesen. In de daaropvolgende hoofdstukken komen

analyses over veranderingen in gezagsrelaties in het gezin (hfdst. 3), in het politiek bestel (hfdst. 4) en het verband tussen beide gezagsrelaties (hfdst. 5) aan de orde. De veranderingen in gezagsrelaties worden met behulp van modellen met wisselende achtergrondvariabelen getoetst.

De onderzoeksresultaten wijzen uit dat de steun voor traditionele ouder-kind relaties afneemt, zij het niet snel en niet in alle bevolkingsgroepen. De veranderingen lijken voornamelijk het gevolg te zijn van cohortvervanging; omdat jongere Nederlanders hoger zijn opgeleid en minder vaak in een kerkelijk milieu opgroeien dan oudere generaties wordt de 'gemiddelde norm' steeds minder traditioneel. De houding van Nederlanders tegenover politieke gezagsdragers is vrij stabiel en kenmerkt zich meer door schommelingen dan door een verschuiving in een bepaalde richting. De drie meetinstrumenten voor politieke gezagsrelatie verschillen inhoudelijk ook te veel om over een duidelijke trend te kunnen spreken.

Eén van de nadelen van dit onderzoek is dat theoretische onderbouwing mager is. De theorie over gezag in het eerste hoofdstuk staat verder los van het onderzoek en het verband tussen gezagsrelaties in het gezin en in het politiek bestel wordt maar summier belicht. Daardoor blijft het onduidelijk waarom beide gezagsrelaties met elkaar worden vergeleken. Een tweede probleem is de leesbaarheid. Door de vele onderzoeksmodellen en gedetailleerde beschrijvingen van de resultaten verliest de lezer het overzicht. De gedetailleerde beschrijvingen maken wel duidelijk dat er afwijkingen van de algemene trend zijn, maar ze verliezen hun verdere betekenis omdat ze vaak niet te interpreteren zijn.

Marijke ter Voert

Hans de Witte, Conformisme, radicalisme en machteloosheid. Een onderzoek naar de sociaal-culturele en sociaal-economische opvattingen van arbeiders in Vlaanderen. Hoger Instituut voor de arbeid. K.U. Leuven, 1991, 275 p.

In hoeverre bestaat er nog een arbeiderscultuur in Vlaanderen? Hebben arbeiders (nog) een

'eigen wijze van denken'? Dit is de centrale vraag in het onderzoek *Radicalisme en machteloosheid*. Aan het bestaan van een arbeiderscultuur wordt de laatste jaren nogal eens getwijfeld. Arbeiders zouden zijn 'verburgerlijkt' en de 'cultuur' van de bedienden (lagere en middelbare employees) hebben overgenomen. Deze veronderstelling wordt door De Witte getoetst op basis van een empirisch onderzoek uit de Leuvense regio. Het boek bestaat uit een literatuurstudie (hoofdstuk 1 tot en met 4) en een empirisch deel (hoofdstuk 5 en 6).

In hoofdstuk 1 wordt ingegaan op de opvattingen en waarden van arbeiders. De Witte vergelijkt de opvattingen van arbeiders met de opinies die leven bij de bedienden. Uit voorgaand onderzoek blijkt dat de opvattingen van arbeiders uiteenvallen in twee dimensies: enerzijds sociaal-culturele en anderzijds sociaal-economische opvattingen. Personen uit de arbeidersklasse zijn voor het behoud van traditionele waarden en gebruiken op het vlak van seksualiteit, gezin en opvoeding. Op sociaal-economisch vlak zijn zij in sterkere mate dan andere beroepsgroepen voorstander van een verzorgingsstaat die gebaseerd is op solidariteit. Opvallend is dat in de opvattingen van arbeiders een paradox voorkomt. In sociaal-cultureel opzicht blijken zij conservatief te zijn en in sociaal-economisch opzicht progressief. Bedienden daarentegen zijn in sociaal-cultureel opzicht progressief en op sociaal-economisch gebied conservatief. Zij benadrukken in sterkere mate het belang van vrije meningsuiting en pleiten op economisch vlak eerder voor een individualistisch georiënteerde maatschappij. Een verklaring voor de paradox in de opvattingen van de arbeiders en het verschil daarin met personen uit andere sociale klassen is dat zij de basiswaarde *gelijkheid* benadrukken; dit in tegenstelling tot de bedienden die de basiswaarde *vrijheid* benadrukken. Het feit dat arbeiders andere opvattingen hebben dan personen uit andere beroepsgroepen zou voortvloeien uit de verschillen in inkomens, onderwijsniveau en beroepsstatus. In het tweede en het derde hoofdstuk werkt de auteur beide dimensies verder uit middels een uitputtende algemene literatuurstudie. In het vierde hoofdstuk wordt nagegaan in hoeverre de arbeiderscultuur homogeen is en

wordt de vraag beantwoord of werknemersgroepen qua opinies naar elkaar zijn toegegroeid gedurende de laatste decennia.

In het tweede gedeelte van het boek worden de noties uit de literatuurstudie getoetst aan de Vlaamse praktijk. De opzet van het onderzoek wordt beschreven in hoofdstuk 5. In hoofdstuk 6 wordt verslag gedaan van de resultaten. De Witte's onderzoek bevestigt dat ook in Vlaanderen de opinies uiteenvallen in twee dimensies. Bedienden en arbeiders blijken op dit gebied significant van elkaar te verschillen. Er bestaat nog een echte 'arbeiders-cultuur' en van verburgerlijking is dus geen sprake. De paradox wordt bevestigd: in vergelijking tot de bedienden zijn de ongeschoolde arbeiders conservatiever op sociaal-cultureel gebied maar progressiever op sociaal-economisch vlak. Uit toetsing met behulp van regressie-analyse blijkt dat op sociaal-cultureel vlak de factoren leeftijd, beroepspositie en geloofsovertuiging bepalend zijn voor een conservatieve positie op dit gebied. Ouderen, ongeschoolde arbeiders en gelovigen stellen zich conservatiever op dan jongeren, bedienden uit de middengroep en personen zonder geloofsovertuiging. De opvattingen op sociaal-economisch gebied worden uitsluitend bepaald door aspecten van de beroepspositie van ondervraagden: het hoogst behaalde onderwijsdiploma, de mate van autonomie op het werk en de mate van tevredenheid over het werk. Lager geschoolden, werknemers met weinig autonomie en ondervraagden die ontevreden zijn over het werk dat ze doen stellen zich progressiever op.

Uit clusteranalyse blijkt dat binnen de groep ongeschoolde arbeiders drie grote deelgroepen kunnen worden onderscheiden, die zich qua opvattingen situeren binnen minstens één van de twee basisdimensies van arbeiderscultuur. Ook binnen de groep arbeiders zijn er dus verschillen in opvattingen maar de homogeniteit in het denken binnen deze groep wordt er nauwelijks door aangetast: de overgrote meerderheid van arbeiders situeert zich immers qua opinies binnen de in deze studie afgebakende grenzen van de arbeiderscultuur. De heterogeniteit in het denken is veel groter onder de bedienden. Slechts de helft onder hen plaatst zich binnen de voor bedienden in de literatuurstudie afgebakende grenzen. De

overigen vertonen op minstens één opiniedimensie een 'atypische' tendens. Een deel van de bedienden uit de middengroep profileert zich op beide dimensies als 'progressief' of 'conservatief'. Het toetsen van de dimensies in de opvattingen van de ondervraagde personen evenals de verklaringen voor beide vormen van conservatisme dragen ertoe bij dat dit onderzoek zeer grondig is uitgevoerd.

De Witte heeft de keuze gemaakt om in zijn boek voornamelijk de vergelijking te maken tussen vooral (ongeschoolde) handarbeiders en drie klassen van bedienden: de lagere, de middengroep en de hogere bedienden. Deze werkwijze heeft ertoe bijgedragen dat lezers van het boek zich een duidelijk beeld kunnen vormen van de waarden en opvattingen die binnen de arbeidersklasse leven. Daarnaast wordt hun inzicht in de opinies van bedienden, en wat de redenen zijn voor verschillen en overeenkomsten in opvattingen tussen beide beroepsgroepen, vergroot. Een nog vollediger beeld van de overeenkomsten en tegenstellingen die er zijn op het gebied van waarden en normen in de maatschappij leven, zou het opnemen van de klassen van (kleine) zelfstandigen en boeren in de studie hebben opgeleverd. Helaas zijn deze beroepsgroepen buiten beschouwing gebleven.

Hans de Witte is erin geslaagd een boek te schrijven waarin zowel voor de leek als voor de lezer die bekendheid met de materie geniet duidelijk wordt op welke wijze 'arbeiderscultuur' dient te worden opgevat en wat de mechanismen zijn die beroepsculturen in stand houden alsook zorg dragen voor het verdwijnen ervan.

Hermine Molnár

Maarten Duyvendak, Rooms, rijk of regentesk. Elitevorming en machtsverhoudingen in oostelijk Noord-Brabant (circa 1810-1914). Uitgave van het Noordbrabants Genootschap, 's-Hertogenbosch, 1990.

Het proefschrift van de historicus Duyvendak is één van de eerste pennevruchten van een veelomvattend onderzoeksproject van de afdeling economische en sociale geschiedenis van de

Rijksuniversiteit Utrecht. Dit project beoogt een zogenaamde integrale geschiedschrijving van oostelijk Noord-Brabant in de periode van 1770 tot 1914.

Duyvendak omschrijft het doel van zijn onderzoek als volgt: het reconstrueren, beschrijven en analyseren van de machtsverhoudingen in het oostelijk deel van Noord-Brabant in het tijdvak 1810-1910. Nader aangeduid omvat deze regio het op de zandgronden gelegen Brabantse gedeelte van het bisdom Den Bosch. Den Bosch vormde lange tijd het onmiskenbare stedelijke centrum van dit gebied. Later kwamen daar Tilburg, Eindhoven, Helmond en Oss als industriële centra bij. Ondanks de industriële ontwikkeling bleef de landbouw tot 1914 het belangrijkste middel van bestaan. Van groot belang is verder het nagenoeg homogeen katholiek karakter van de regio.

De auteur noemt historici de 'alfa's' onder de sociale wetenschappers. Wat hij hier precies mee bedoelt, valt wellicht af te leiden uit zijn gebruik van aan de sociale wetenschappen ontleende theoretische noties en concepten. Van belang in dit kader is met name hoofdstuk 2 over het theoretisch en methodisch kader. Duyvendak erkent daar op voorhand het belang van enkele sociaal-wetenschappelijke noties over macht en elites voor het historisch elite-onderzoek. Ook geeft hij er blijk van de geschiedenis van de theorievorming rond die begrippen te kennen. In vogelvlucht noemt hij achtereenvolgens Pareto, Mosca, Marx, Weber en Mills om ten slotte uit te komen bij Giddens en Bourdieu. De auteur neemt de bekende machtsdefinitie van Weber als uitgangspunt. Aan Giddens ontleent hij het elite-concept, en van Bourdieu neemt hij diens, inmiddels ook onder historici populaire begrip 'sociaal kapitaal' over.

Om de opzet van de studie te doorgronden, is het van belang langer stil te staan bij de aan Giddens en Bourdieu ontleende concepten. Kenmerkend voor Giddens' opvatting met betrekking tot de betekenis van elites is het onderscheid tussen formele, aan posities gebonden macht en feitelijke macht. In het elite-onderzoek zijn volgens hem drie aspecten van belang: de relatieve openheid van de elites en de wijze van recrutering c.q. aanvulling; de mate van sociale en mentale inte-

gratie van de elite gelet op onder meer onderlinge sociale relaties, gedeelde ervaringen en gemeenschappelijke ideeën; de feitelijke machtsuitoefening zoals die tot uitdrukking komt in besluitvormingsprocessen. In Duyvendaks omschrijving van elites komen deze drie aspecten niet echt uit de verf. Zijn elite bestaat uit 'mensen, met inbegrip van hun directe verwanten, die op grond van criteria van welstand en bestuurlijke positie bijzondere plaatsen innemen in de maatschappij' (p. 21). Inderdaad is hiermee het elitebegrip niet gedefinieerd in termen van politiek-bestuurlijke functies of van economische klasse, maar de overige uitgangspunten van Giddens komen in deze omschrijving echter niet zo goed uit de verf.

Na een bondig overzicht van de voornaamste methodieken om elites op het spoor te komen, geeft Duyvendak zijn voorkeur te kennen voor een netwerkbenadering. Hij wil de aard, omvang en opbouw van de persoonlijke netwerken van de bestuurlijke elite van de regio reconstrueren. Opgevat als 'sociaal kapitaal' geven die netwerken volgens hem inzicht in de mate waarin individuen over hulpbronnen kunnen beschikken waarmee zij een positie in de maatschappij kunnen verwerven of handhaven.

Het is jammer dat Duyvendak de ideeën van Giddens en van Bourdieu niet in onderlinge samenhang heeft besproken en uitgewerkt. Zijn aanloop naar de vraagstelling roept verwachtingen op die hij helaas niet geheel waarmaakt. Om de regionale machtsverhoudingen te reconstrueren en te analyseren 'zal de samenstelling van de regionale elites worden onderzocht op de mate van homogeniteit en heterogeniteit en de ontwikkeling hiervan in de tijd en zal worden nagegaan wat de rol van deze elites was in de maatschappij en hoe zij reageerden op de veranderende maatschappelijke omstandigheden' (p. 22). Dit gebrekkig geformuleerde onderzoeksprogramma staat betrekkelijk los van de de detailvragen die in afzonderlijke hoofdstukken aan de orde worden gesteld. Per hoofdstuk worden weliswaar interessante vragen gesteld en duidelijke conclusies getrokken, maar dit geldt niet voor het boek als geheel. In het slothoofdstuk wordt helaas met geen woord meer gerept over macht

volgens Weber, de elites van Giddens of het sociaal kapitaal van Bourdieu.

Dezelfde opmerking geldt voor een thema als verzuiling dat eveneens in het tweede hoofdstuk wordt aangeroerd. Verzuiling wordt door Duyvendak vooral begrepen als een proces van clericalisering en organisatievorming. Tegen deze achtergrond noemt hij een drietal opvattingen ten aanzien van de relatie tussen elites en clericaliseringsprocessen: de clerus als intermediair tussen de politieke elite en de kiezers, de elites die vooral uit pastorale overwegingen beschermen tegen vreemde invloeden, en ten slotte elites als natuurlijke leiders in het proces van emancipatie. Door in zijn onderzoek te letten op de motieven en achtergronden van de leiders van sociale bewegingen (boeren), alsmede de reacties van de gevestigde elites hierop, zegt hij een bijdrage te willen leveren aan kennis over katholieke organisatievorming en daarmee tevens over verzuiling. Dit maakt hij ook waar. Op overtuigende wijze toont hij aan dat katholieke organisaties van boeren, arbeiders en middenstanders een belangrijke machtsbasis gingen vormen vanaf 1890, en dat de clerus grote invloed uitoefende op het kader, de inrichting en doelstellingen van die massa-organisaties. Het is d s te spijtiger dat Duyvendak in zijn slothoofdstuk niet terugkomt op zijn discussie over het verband tussen elites, verzuiling en clericalisering.

We constateren dat Duyvendak als 'alfa onder de sociale wetenschappers' op bijzondere wijze omgaat met theoretische noties en concepten. Zijn onderzoeksvragen heeft hij in feite slechts in beschrijvende, empirische termen geformuleerd; zijn bevindingen eveneens. Het in hoofdstuk twee behandelde theoretisch en methodisch raamwerk staat daarmee naar mijn idee teveel buiten het boek. De lezers kunnen ongestraft dit hoofdstuk overslaan. Met deze opmerkingen over het gebruik van theoretische concepten en de integratie van theorie en empirie hebben we ons belangrijkste bezwaar tegen het boek aangegeven.

Uit de studie van Duyvendak wordt op indringende wijze duidelijk dat netwerkanalyse een onderzoeksinstrument bij uitstek is om de verzameling van schier onuitputtelijke historische ge-

gevens te structureren en vervolgens te ordenen. Alleen al daarom blijkt het gebruik van netwerkanalyse lonend te zijn in historisch elite-onderzoek. De meerwaarde van netwerkanalyse in conceptueel-theoretische zin blijkt echter niet uit de mogelijkheid om kwantitatieve, meetbare eigenschappen van allerlei (deel)netwerken vast te stellen, te beschrijven en eventueel te vergelijken. Het wordt pas interessant wanneer een onderzoeker er in slaagt de veranderende samenstelling van netwerken te relateren aan maatschappelijke transformatieprocessen, en de werking van netwerken te illustreren aan de hand van concrete maatschappelijke gebeurtenissen en conflicten.

Ook Duyvendak heeft met deze uitdaging geworsteld. Hij heeft een oplossing gevonden waarmee hij niet alleen tegemoet komt aan een op feiten beluste historicus maar ook aan een meer conceptueel ingestelde geschiedschrijver c.q. sociale wetenschapper. Alleen al daarvoor verdient de auteur lof. In hoofdstuk 5 treffen we een uitvoerige beschrijving aan van de globale structuur van het netwerk van de bestuurlijke elites in oostelijk Noord-Brabant gedurende een viertal peiljaren, te weten 1835, 1875, 1895 en 1910. Die netwerken zijn gereconstrueerd op basis van een betrekkelijk vaag omschreven verzameling organisatorische, politieke en ambtelijke functies. Per peiljaar is vervolgens een lijst van centrale personen vastgesteld. Na vergelijking van die lijsten met de gegevens over de financiële top van de regio (hoofdstuk 4) geeft Duyvendak een schets van de ontwikkeling en samenstelling van de regionale elite (hoofdstuk 6). Tot dusver is er sprake van een betrekkelijk saai opsomming van feiten en rangordes. De historicus die de elites en hun vermogens en familiale en bestuurlijke netwerken exact wil leren kennen kan overigens daarnaast zijn hart ophalen met de wel zeer uitvoerige bijlagen met tabellen en overzichten.

De meerwaarde van netwerkanalyse – en daarmee tevens de belangrijkste verdienste van het boek van Duyvendak – komt evenwel pas tot uitdrukking in de hoofdstukken waarin de onderlinge samenhang (familierelaties in 7), de veranderende samenstelling (machtsbronnen van in macht en aanzien stijgende en dalende families

in 8), en het regionaal functioneren van de regionale elites (drie case-studies in 9, 10 en 11) aan de orde worden gesteld. In deze hoofdstukken worden de elites en de netwerken op boeiende wijze tot leven gebracht.

Leerzaam in zake de betekenis van het begrip 'sociaal kapitaal' is hoofdstuk 8 waarin de ontwikkeling van drie families wordt beschreven. Het begint met de familie De la Court uit Den Bosch, die vanaf het einde van de achttiende tot aan het einde van de negentiende eeuw tot de dominante families behoorde. Rond 1900 verloor zij aan invloed, niet alleen omdat het haar financieel niet voor de wind ging, maar vooral omdat zij machtsbronnen verloor ten gevolge van de politieke strijd binnen de katholieke beweging en de emancipatie van nieuwe sociale groepen daarbinnen.

De tweede familie is die van de boter- en margarinefabrikanten Jurgens te Oss. Vóór 1850 was deze fabrikantenfamilie alleen van lokaal belang. Na 1850 wist zij door haar succesvolle economische activiteiten een plaats te verwerven onder de vermogendste families in de regio. Zowel in zakelijke als persoonlijke (huwelijken) zin bleek de regio echter al snel te klein voor deze ondernemersfamilie. Er werden huwelijken gesloten met de gevestigde regionale en Bossche families maar tegelijkertijd ook met families ver buiten oostelijk Noord-Brabant.

De derde familie is de familie Ards uit Beugen. Ards behoorde tot de vermogendste families in dit boerendorp aan de Maas. Een telg uit de familie stond in het laatste decennium van de 19e eeuw aan de wieg van de boerenbeweging te Beugen. Het begon met de oprichting van een zuivelcoöperatie, daarna kwam in 1899 moeizaam de Boerenbond van de grond als afdeling van de Noordbrabantse Christelijke Boerenbond (NCB). Samen met de pastoor nam Ards het voortouw en wist hij de tegenstand van winkeliers en molenaars te breken. Enige jaren later werd hij op regionaal en provinciaal niveau actief als bestuurder en politicus. Hij was volgens Duyvendak het prototype van veel bestuurders van de NCB van het eerste uur: tamelijk welgestelde landbouwers met een sterke positie op lokaal niveau, die als intermediair konden fungeren tussen dorp, regio en provincie en als zodanig

kansen kregen om door te dringen tot de regionale/provinciale elite.

De ontwikkelingsgang van deze families illustreert de belangrijkste verschuivingen binnen de Oostbrabantse elites, en de machtsbronnen die daarbij in het geding waren. Het gaat te ver om hier die verschuivingen nader aan te duiden. Ten aanzien van de drie, over de onderzoeksperiode verspreide case-studies aangaande het functioneren van de elites valt op te merken dat de rol van de rooms-katholieke geestelijkheid wel erg sterk wordt belicht. De oppositiebeweging in 1826-1830 wordt voorgesteld als een vooral door de clerus gestuwde zaak, die daarvoor steun zocht en vond bij jongere delen van de regionale elite. Clericale katholieken en de clerus namen het voortouw in de strijd om het katholiek vervolgonderwijs die zich afspeelde in de steden tijdens de periode van 1890 tot 1920. 'De strijd om de boeren' van 1880 tot 1910 werd door de clerus gewonnen. Zij steunde de NCB als katholieke organisatie en stimuleerde zijn uitbouw en verspreiding. De oudere Maatschappij van Landbouw kon hier niet tegenop.

Het verhaal over de boeren, de clerus en de NCB biedt weinig nieuws en kan ons niet echt overtuigen. Duyvendak heeft zich hier teveel laten leiden door de bestaande literatuur. Nieuw is alleen de wijze waarop hij de controverse tussen de NCB en de Maatschappij van Landbouw weet te verbinden met geschillen tussen facties binnen de regionale/provinciale elite. In zijn analyse van dit conflict wreekt zich dat de auteur te weinig aandacht heeft voor de lokale variatie, zowel wat betreft de houding van de geestelijkheid als die van de heren en de boeren. Daarnaast beginnen wij bij dit onderwerp een vergelijking met westelijk Noord-Brabant node te missen.

Duyvendak heeft ons met zijn pionierswerk erg nieuwsgierig gemaakt naar het volgende proefschrift over het door historici zo geliefde oostelijk Noord-Brabant.

T. Duffhues

A.J.M. Wagemakers, Buitenstaanders in actie. Socialisten en neutraal-georganiseerd in confrontatie met de gesloten Tilburgse samenleving

'De bestrijding van de socialisten door de geestelijkheid in Tilburg, ingezet rond 1917-1918, heeft tot onbedoeld gevolg gehad dat er geen hechte katholieke zuil kon ontstaan'. Deze eerste stelling bij het proefschrift van Wagemakers heeft sterk onze aandacht getrokken.

In 1887 stelt de Tilburgse burgemeester niet één persoon te kunnen aanwijzen 'die socialistische begrippen koestert'. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1919 stemt 25% van de kiezers op een niet-katholiek partij; de SDAP komt met 7 zetels in de raad. Wat is er gebeurd tussen 1888 en 1919 – zo vraagt Wagemakers zich af – waardoor zo'n klein groepje 'buitenstaanders' een flinke aanhang kon verwerven en geaccepteerd werd door grote delen van de bevolking?

Voor de beantwoording van die vraag heeft de auteur inspiratie gezocht bij auteurs die soortgelijke processen bestudeerd hebben. Hij noemt in dit verband onder meer de antropoloog Kertzer die de strijd tussen de communistische partij en de kerk in een Italiaanse stad heeft onderzocht. Aan hem ontleent Wagemakers de idee dat ideologie alleen geen verklaring kan bieden voor lokale tegenstellingen. Sociale factoren zijn minstens zo belangrijk. Wagemakers laat de lezer echter met de vraag zitten wat hiermee wordt bedoeld. Verwarrend in dit kader is het tegenover elkaar stellen van ideologische overwegingen aan de ene zijde en het zich onderdrukt voelen aan de andere zijde. Rekent Wagemakers gevoelens van onbehagen en de ontevredenheid met 'heersende politieke machten' tot de sociale factoren?

Het paradigma van Elias over de relatie tussen gevestigden en buitenstaanders wordt door Wagemakers als tweede inspiratiebron genoemd. De lezer blijft ook hier met vragen zitten omdat het een en ander wel erg summier en oppervlakkig wordt behandeld. De samenhang tussen sociale cohesie, sociale controle en stigmatisering blijft onderbelicht, en de mechanismen van wederzijdse stigmatisering komen onvoldoende uit de verf. Storend wordt het als hij *Stedeling op het platteland* van Brunt situeert in een Nederlandse stad en als voorbeeld noemt van de werk-

wijze van Elias. Brengt Elias de auteur op de gedachte om onderzoek te doen naar de machtsbronnen die door de buitenstaanders zijn aangewend om gevestigd te raken, voor de relatie tussen arbeid en beroep enerzijds en succesvolle organisatievorming en politieke actie anderzijds, gaat Wagemakers te rade bij een drietal historici. Aan hen ontleent hij de volgende condities voor het ontstaan en het welslagen van protest en actie: het arbeidsproces, de arbeidsvoorwaarden, de beroepsgroep, de bedrijfstak, de politieke en economische structuur van de stad en tenslotte de 'cultuur van de fabriek'.

Wagemakers spreekt van een minderheids-groep van buitenstaanders die met behulp van nieuwe gedrags- en organisatievormen tracht invloed te verwerven in de Tilburgse samenleving. Alle leden van een neutrale organisatie en de leden van een socialistische politieke partij rekent hij tot die buitenstaanders. In zijn optiek bestaan er voorts twee groepen van gevestigden: de fabrikanten, de geestelijken en de gemeenteraadsleden enerzijds en de iets minder gevestigden als de bestuurders van katholieke c.q. christelijke vakorganisaties en politieke partijen anderzijds. De belangrijkste maastaf voor het gevestigd raken van de buitenstaanders ziet de auteur in de mate waarin autochtone Tilburgers, met name textielarbeiders en arbeiders van de Werkplaats van de Nederlandse Spoorwegen, zich aansluiten bij of sympatiseren met (passieve steun bij bijvoorbeeld verkiezingen) een neutrale vakorganisatie en/of socialistische politieke partij.

Het succes van de neutrale en socialistische beweging te Tilburg wijst volgens de auteur op een verschuiving in de plaatselijke machtsbalans ten koste van de gevestigde katholieken. Om die verschuiving in beeld te brengen en te begrijpen, gaat Wagemakers na welke machtsbronnen hierop van invloed zijn geweest. Hij legt de nadruk in zijn onderzoek op de interne eenheid van zowel gevestigden en buitenstaanders, de beschikking over organisatievormen als een verenigingsgebouw en een persórgan, het aantal leden, de kwaliteit en het charisma van de leiders, de vertrouwde relatie met plaatselijke machtsverhoudingen, de contacten met en de steun van grootschalige, landelijke organisaties en verbanden.

In het verloop van die machtsstrijd onderkent hij drie periodes. De eerste periode van 'verenigen' loopt van 1888 tot 1903. De tweede fase van 'confrontaties' vangt aan meteen na de spoorwegstaking in 1903 en duurt tot 1912. De organisatie van de buitenstaanders begint vaste vormen aan te nemen, vooral door toedoen van sterkere landelijke verbanden en de inschakeling van propagandisten. De katholieken raken in toenemende mate intern verdeeld. Ten aanzien van de juiste organisatie van arbeiders volgen zij uiteindelijk de door de bisschoppen ondersteunde landelijke, centralistische lijn. In de politiek treedt een verschuiving op ten gunste van katholieke arbeiders en middenstanders. De strijd binnen de katholieke kiesvereniging laat hoog op in 1910 als de arbeiders eigen kandidaten naar voren wensen te schuiven. De derde fase van 'acceptatie en succes' begint in 1912. Er is in deze periode sprake van ernstige arbeidsconflicten in de textiel, van zowel samenwerking als strijd van de katholieke arbeidersbeweging met de sociaal-democratische, van richtingensrijd in het kamp van de buitenstaanders maar ook in dat van de gevestigden, en tenslotte van scherpe politieke rivaliteit tussen katholieken en sociaal-democraten.

Per periode heeft Wagemakers minutieus uiteengezet hoe de buitenstaanders zich in vakbonden en politieke partij hebben georganiseerd en met welk resultaat. Daarbij verwijst hij expliciet naar de betekenis van verwante landelijke organisaties. De verschuivende machtsbalansen tussen gevestigden en buitenstaanders komen het pregnants tot uiting bij directe confrontaties als arbeidsconflicten en verkiezingen. Ze blijken nauw samen te hangen met de mate van eenheid c.q. verdeeldheid binnen de gevestigde groep. Die samenhang verdient meer aandacht, met name ook in het licht van het paradigma van Elias. Aldus zou het beeld van een hechte katholieke zuil en van een homogene katholieke elite van gevestigden verijnd kunnen worden. De introductie van de term minder-gevestigden vinden wij daarom minder geslaagd. Wagemakers draagt overigens zelf voldoende feiten aan om te gaan twifelen aan de hechtheid van de zuil. Op grond van zijn studie zou men zelfs kunnen gaan

twifelen aan het bestaan van een katholieke zuil in Tilburg, tenminste vóór 1920.

De wisselende interne en externe machtsbalansen worden het scherpst naar voren gebracht voor de jaren 1917-1919. In 1917 speelt zich een stakingsconflict af in de textielbranche. De katholieke fabrikanten staan tegenover de complete Tilburgse arbeidersbeweging, zowel de katholieke als de sociaal-democratische. Als bemiddelaar kiest de geestelijkheid partij voor de arbeiders. Uiteindelijk geven de fabrikanten toe. Een jaar later liggen de verhoudingen anders. De geestelijkheid heeft zich dan in scherpe bewoordingen gedistantieerd van de sociaal-democratische arbeidersbeweging. De mislukte 'revolutie' van P.J. Troelstra in 1918 is vervolgens aanleiding om de grenzen tussen katholiek en socialistisch nog scherper te trekken. Tijdens de verkiezingscampagne in 1919 worden vervolgens door de 'gevestigde' katholieken (werkgevers en clerus) de tegenstellingen katholiek versus protestant en katholiek versus socialist benadrukt; aan socialistische zijde spreekt men vooral van een belangentegenstelling tussen elite en arbeiders. De campagne van de SDAP is succesvol: een relatief groot aantal katholieke arbeiders stemt op de arbeiderskandidaten van de SDAP. Resultaat: voor de katholieken komen vijf arbeiders in de raad, te weten 2 vrijgestelde bestuurders, 2 arbeiders van de werkplaats en 1 textielarbeider. De raadsfractie van de SDAP telt 6 arbeiders van de Werkplaats van de Spoorwegen en 1 textielarbeider/propagandist van de textielwerkersbond.

Op basis van deze feiten kan men betwisten of het wel de geestelijkheid is geweest die onbedoeld de totstandkoming van een hechte katholieke zuil in Tilburg heeft verhinderd, zoals Wagemakers beweert. Met een hechte zuil heeft hij dan kennelijk een gezamenlijk politiek optreden van katholieke arbeiders, middenstanders en werkgevers op het oog. Belangrijker lijkt ons in dit verband echter de rol van de gevestigde katholieke politici c.q. de werkgevers. Uit hun optreden in de periode tot 1919 blijkt dat zij niet kunnen en willen wennen aan het verlies van monopolies en machtsposities. De uitslag van de verkiezingen moet veel katholieke woordvoerders onaangenaam hebben verrast. Wij zijn daarom erg benieuwd of zij daar lering uit hebben ge-

trokken. Hebben de katholieken in de jaren daarna hun gelederen gesloten weten te houden? Hebben arbeiders en middenstanders een groter aandeel gekregen in de katholieke politiek?

Wagemakers heeft met zijn studie aangetoond dat gedetailleerd onderzoek naar stedelijke ontwikkelingen en verhoudingen de moeite loont. Hij heeft zich ingegraven in de Tilburgse bronnen, zonder echter de rode draad van zijn onderzoek uit het oog te verliezen. Dat getuigt van inventiviteit en moed. Zijn betrokkenheid bij het onderwerp blijkt vooral uit de boeiende wijze waarop hij het levensverhaal van een aantal kopstukken van de 'buitenstaanders' in zijn betoog heeft weten te integreren. Na lezing van het boek kwam een algemene vraag bij ons op: waarom heeft Wagemakers geen gebruik gemaakt van theorieën over het ontstaan en het verloop van sociale bewegingen? Zijn boek gaat immers vooral over de aanloop, de start en het eerste succes van een sociaal-democratische beweging op plaatselijk niveau.

T. Duffhues

W. Zijlmans, Strategieën in schoolklasinteractie: een waarnemingsinstrument geëvalueerd, diss. KUN, OOMO/ITS, 1991.

In dit proefschrift wordt uitgebreid ingegaan op de constructie van het instrument waarmee Nijmeegse onderwijssociologen via interactie in de schoolklas selectieprocessen op het spoor probeerden te komen. Het instrument was in 1984 reeds ontwikkeld; maar het wordt niet duidelijk waarom zoveel jaren na dato de verantwoording ervan geschreven is. De tekst doet nogal eens lokaal en gedateerd aan; dat de dissertatie van Boesjes-Hommes (1970!) als uitgangspunt voor een bespreking van soorten validiteit wordt gekozen; dat Poppings werk niet wordt vermeld bij een bespreking van Cohens kappa, evenmin als de gedetailleerde kritiek die in het laatste decennium op de 'grounded theory benadering' is geleverd, maakt duidelijk dat een groot deel van de tekst in een eerder stadium is geschreven, maar rechtvaardigt niet de publikatie in een dissertatie anno 1991. Het instrument bestaat uit een uitge-

breid formulier waarop videocbanden van leerkracht/leerling(en)interacties in een aantal categorieën worden gecodeerd, uiteraard met de bijbehorende instructies. Het resultaat zou bruikbaar kunnen zijn om per leerling vast te stellen hoe deze door de leraar bejegend wordt (veel/weinig beurten; positief/negatief enz.); gevoegd bij informatie over schoolprestaties, SES en dergelijke zouden hypothesen over achterstelling (zeker via longitudinaal onderzoek) getoetst kunnen worden.

De auteur vermeldt niet of het instrument de facto heeft bijgedragen aan de ontrafeling van het selectieprobleem: een serieuze omissie. Dit is des te meer jammer daar het toch een aanvechtbare werkwijze lijkt dat onderzoekers de op zich heel acceptabele beslissing nemen om op 'allegaagse interacties in schoolklassen te focuseren om het selectieproces in de vingers te krijgen' (p. 30), terwijl zij zich onmiddellijk daarna aan het werk zetten om 'een instrument daarvoor te ontwerpen' (p. 31) zonder dat er van duidelijk omlinjende variabelen of een causaal model sprake is. De relatie tussen allerlei eigenschappen van 'beurten', 'schoolse identiteiten' enerzijds en selectie-effecten anderzijds waarover de lezer van eerdere publikaties vanuit het Nijmeegse zich het hoofd blijft breken wordt in dit meest recente proefschrift dan ook geenszins opgehelderd. Het is nogal vreemd dat Zijlmans, bijvoorbeeld onder het kopje begripsvaliditeit, niet nog eens de moeite heeft genomen om een systematisch overzicht te bieden van samenhangen (of het ontbreken daarvan) tussen variabelen die met het instrument gemeten worden en externe variabelen, afgeleid uit andere databronnen, zoals leerkrachtenoordelen of testresultaten. Enige informatie hierover vindt de lezer overigens wel in van der Kley's 'Zeg na, jij!' (1983). Wel wordt min of meer terloops vermeld dat het instrument in ander onderzoek (naar etnische minderheden, jongens/meisjes verschillen) is toegepast, maar ook hier wordt niet vermeld wat de opbrengst was. Evenmin wordt ingegaan op eventuele vragen van de lezer over de efficiency: de benodigde trainingstijd; de tijd die het coderen überhaupt kost; mogelijkheden voor geautomatiseerde verwerking; de verhouding tot soortgelijke meetinstrumenten in dit opzicht; toch niet onbelangrij-

ke aspecten als men een nieuw meetinstrument presenteert.

Kortom, een helaas nogal plichtmatig proefschrift, waarvan de wetenschappelijke en maatschappelijke relevantie betwifteld moet worden.

P.G. Swanborn

K.J. Westerhof, Effectiviteit van leerkrachtgedrag, Proefschrift, 12 oktober 1989, Rijksuniversiteit Groningen.

Zoals gebruikelijk begint dit proefschrift met een literatuurstudie. Het verslag daarvan is helder opgeschreven, hoewel het vele onderwijskundige jargon een minpuntje kan worden genoemd.

Westerhof gaat uit van de ecologische benadering, dat wil zeggen een natuurgetrouwe beschrijving van de alledaagse werkelijkheid in de school en in de klas. Die dagelijkse praktijk blijkt nogal ver af te staan van de situatie die in onderwijskundige handboeken als wenselijk wordt geacht. Succesvol lesgeven aan een groep van ongeveer 25 leerlingen blijkt alleen te kunnen, indien de leerkracht zijn gedrag sterk laat steunen op routinematige handelingen en patronen. Dat lijkt noodzakelijk omdat de voornaamste kenmerken van de interactieprocessen in een schoolklas zijn te typeren als: veelzijdig, gelijk-tijdig, direct, onvoorspelbaar, openbaar en historisch. Er gebeuren veel verschillende dingen tegelijkertijd en de docent moet ook veel tegelijkertijd doen. Regelmatig doen leerlingen dingen die onvoorspelbaar zijn. De leerkracht moet daarop direct adequaat reageren om greep op het groepsgebeuren te houden. Wat hij of zij doet of zou kunnen doen, wordt beperkt door de openbaarheid. De onderwijsgevende wordt voortdurend gadeslagen door alle groepsleden. Ten slotte worden vele beslissingen die de docent moet nemen sterk beïnvloed door de kennis die hij of zij inmiddels van het karakter, de achtergronden en de capaciteiten van de leerlingen heeft verworven. Om in die situatie overeind te blijven en het onderwijsleerproces van alle leerlingen op gang te houden, kan een docent(e) on-

mogelijk het onderwijs nauwgezet op elke individuele leerling afstemmen.

Ook het voorbereiden van de lessen gebeurt veel minder systematisch en doordacht dan volgens bepaalde theoretici zou moeten. De docenten wagen zich in het algemeen niet aan het analyseren van de globale doelstellingen van het onderwijs, of de doelstellingen per individuele leerling. Wat hij of zij alleen doet, en dat is op zich helemaal niet gering, is proberen via eigen handelingen de activiteiten van alle leerlingen zodanig sturen dat zij allemaal op een aanvaardbare wijze bezig zijn met hun leerproces, daarbij aansluitend bij het leerplan van de school en de beschikbare leerboeken.

Westerhof wil met zijn studie twee dingen aantonen. Allereerst dat de ecologische visie een adequate beschrijving is van de praktijk, waarin docenten meer routinematig handelen in plaats van doel-rationeel. Dat laatste wil in zijn terminologie zeggen dat de doelen, middelen en strategieën zodanig op elke leerling afzonderlijk afgestemd moeten worden, dat die zich optimaal ontwikkelt. Omdat het onderwijs een zeer complex groepsgebeuren is, is die onderwijskundige rationaliteit niet haalbaar. Op basis van vier gevalstudies, waarbij twee ervaren en twee onervaren leerkrachten gedurende acht lessen worden geobserveerd, en daarover, al kijkend naar de video-opnamen van hun eigen optreden, grondig worden doorgezaagd, stelt Westerhof vast dat de ecologische benadering valide is.

Echter, niet iedere leerkracht werkt volgens dezelfde routines en patronen. In zijn tweede deelonderzoek wil Westerhof bestuderen welke routines qua rendement het meest effectief zijn. Met behulp van een survey worden nu twee grotere groepen van leerkrachten onderzocht. In het ene geval gaat het om lessen wereldoriëntatie, in het andere geval om rekenlessen. Het betreft leerkrachten die werken in groep vier, zes of acht. De uitkomsten van dit deel van het onderzoek zijn teleurstellend. Het lukt hem niet duidelijke verbanden te vinden. Bij wereldoriëntatie blijft volledig in het duister welke routines en instructiesquenties het meeste resultaat opleveren. Bij rekenen zijn er welke enkele bevindingen, doch die verschillen per leerjaar. Al met al

is de literatuurstudie het enig interessante aan deze dissertatie.

Mart-Jan de Jong

Ilija Maso en Adri Smaling (red.), Objectiviteit in kwalitatief onderzoek. Boom, Meppel/Amsterdam, 1990, 151 p.

Voor wetenschapsonderzoekers moet het een boeiende vraag zijn hoe het komt dat de polemiek en de wederzijdse verkettering tussen vertegenwoordigers van de 'kwalitatieve' en de 'kwantitatieve' benadering, in zo korte tijd veranderd is in een soort 'samen op weg' proces. De felle uitvallen van Glaser en Strauss (in *The discovery of grounded theory*, 1967) naar het kwantitatief-toetsend onderzoek vonden nog geen kwart eeuw geleden plaats. En ik herinner mij nog zeer levendig de oprichtingsvergadering van de Nederlandse Organisatie voor Sociaal-Methodologisch Onderzoek (de NOSMO) begin 1981, waar de kwantitatieve onderzoekers hardhandig de deur gewezen werden: 'U kunt erbij komen zodra uw onderzoek kwalitatief voldoet'.

En dan zie je enkele jaren later de fusie van de werkgemeenschap van kwalitatieve onderzoekers, de WISWO, met de NOSMO, in een nieuwe werkgemeenschap, de SoMO. Een werkgemeenschap die begint met het beleggen van een onderzoeksdag (gehouden op 10 oktober 1986) over de relatie tussen kwalitatief en kwantitatief onderzoek; uitmondend in een themanummer van de Sociologische Gids (1987/6).

Intussen is door kwalitatieve onderzoekers in ons land (en met name Wester en Maso) hard gewerkt aan het formuleren van duidelijke richtlijnen voor het uitvoeren van kwalitatief onderzoek. Een van de problemen daarbij is de wijze waarop in kwalitatief onderzoek het methodologische kernbegrip 'objectiviteit' moet worden opgevat: past (het streven naar) objectiviteit wel bij het karakter van kwalitatief onderzoek, en zo ja, welke vorm van objectiviteit dient dan te worden nagestreefd, en met welke methoden kan dat het best gebeuren? Het zijn die vragen die in de dissertatie van Adri Smaling (*Methodologische objectiviteit en kwalitatief onderzoek*, 1987) cen-

traal staan. Geen wonder dat de WISWO naar aanleiding van dit proefschrift, op 7 april 1989, een studiedag over 'objectiviteit in kwalitatief onderzoek' organiseerde, waaraan ook meer kwantitatief-georiënteerde onderzoekers een bijdrage leverden. De tijdens die studiedag gehouden lezingen vormen de basis van de voorliggende bundel.

Het eerste hoofdstuk is een overzichtsartikel dat de redacteurs geschreven hebben naar aanleiding van de discussie op die studiedag. Het beoogt een omschrijving te geven van wat onder 'kwalitatief onderzoek' verstaan dient te worden, en het geeft een aantal mogelijke specificaties en interpretaties van het begrip 'objectiviteit', in het bijzonder bij kwalitatief onderzoek. Het doel van deze bijdrage is 'om een idee te geven van de richting waarin kan worden gezocht om kwalitatief onderzoek een objectief karakter te geven zonder de eigen aard van deze vorm van onderzoek aan te tasten'.

In het tweede hoofdstuk gaat Smaling in op een aantal bezwaren die hij heeft tegen gangbare objectiviteitsopvattingen. Zijn eigen opvatting daaromtrent, de (zogenaamde Münchhausen-objectiviteit, vat hij samen met behulp van een 'karteringszin'. Jammer genoeg bevat de bundel geen 'normale' definitie van het centrale begrip Münchhausen-objectiviteit. Maar voorzover ik het begrepen heb is er in die opvatting sprake van objectiviteit indien we te maken hebben met een mentaliteit of handelwijze van de ondezoker, danwel een produkt daarvan, welke (er naar streven) een studieobject (te) 'laten spreken' en niet vertekenen, en wel met betrekking tot een bepaalde vraag-doel of probleemstelling en binnen diverse kaders (zoals een maatschappelijke context, een ideologie, of een paradigma). Voor het kwalitatieve onderzoek is rolneming ('een mentale activiteit waarin iemand zich denkbeeldig verplaatst in het standpunt van de ander om diens gedrag te kunnen begrijpen en antiperen') een belangrijk middel om objectiviteit, in de zin van recht doen aan het object van studie, na te streven.

In hoofdstuk 3 gaat Swanborn, op hun verzoek, in op het overzichtsartikel van de beide redacteurs. In wat hij aanduidt met 'een poging tot duidelijkheid' zet hij een aantal 'regulerende

ideeën' en methodologische normen en criteria op een rijtje. Daarbij wijst hij onder meer op de spanning die er kan ontstaan tussen het regulerende idee 'streef naar maximaal informatieve kennis' en de aanbeveling aan kwalitatieve onderzoekers gedaan om 'bij het object te starten' en – in navolging van Glaser – slechts theoretisch te formuleren die precies 'fitten' met dit onderzoekte verschijnsel.

Na al dit spreken over objectiviteit in het onderzoek in het algemeen, is het zinvol dat ook eens gekeken wordt naar de onderzoekspraktijk. Dat gebeurt in de bijdrage van Nievaard, waarin hij beschrijft hoe hij in zijn onderzoek onder artsen, verpleegkundigen en patiënten in een aantal verpleegafdelingen van ziekenhuizen, geprobeerd heeft om bronnen van vertekeningen op te sporen, en de schadelijke gevolgen daarvan voor de objectiviteit van de uitkomsten, te beperken. In deze bijdrage komen ook aspecten aan de orde die eerder wat onderbelicht waren: de studie-objecten zelf, dat wil zeggen de in het onderzoek betrokken personen, hebben de grootste moeite met, en weinig belang bij, een eis als 'objectiviteit'. Er is geen enkele aanleiding om te veronderstellen dat respondenten en informanten, zelfs in open, ongestructureerde interviews, bij het rapporteren van hun gedragingen, gevoelens en opinies, niet beïnvloed zouden worden door de betekenis die zij aan de vragen geven en door hun visie op het doel van de ondervraging. Kortom, de onderzoeker mag dan ernstig streven naar objectiviteit, daar heeft zijn of haar respondent of informant nog geen boodschap aan.

Fred Wester gaat, in hoofdstuk 5, in op de vraag hoe de in het kwalitatieve onderzoek vaak verwoorde eis van betrokkenheid van de onderzoeker op zijn object, zich verhoudt tot de objectiviteit van de verkregen informatie. Omdat in het kwalitatieve onderzoek nog zoveel tijdens het onderzoeksproces 'ingevuld' moet worden, bestaat het gevaar dat allerlei impliciete aannames van de onderzoeker een rol blijven spelen, niet alleen bij de verzameling van de gegevens, maar ook bij de analyse daarvan. Vandaar dat hij pleit voor het inbouwen van een aantal expliciteeringsprocedures.

Onder de titel 'onderzoek is menselijk' komt Maso in een korte bijdrage aan deze bundel

eveneens tot de conclusie dat de uitkomsten van onderzoek mede beïnvloed zijn door kenmerken van de onderzoeker, of de door hem of haar gebruikte observatoren of interviewers. Zelfs al zou je voor kameleon kunnen spelen, dan nog heeft dat invloed op de waarnemingen die je doet. Beter dan voor kameleon, of struisvogel, te spelen, is het goed je af te vragen hoe jouw voorkomen en gedrag, van invloed geweest zouden kunnen zijn op wat de anderen aan gedrag hebben vertoond, of op wat ze daarover gezegd hebben. 'Dit houdt in dat de eerste voorwaarde voor goed kwalitatief onderzoek zelfonderzoek is' (p. 123).

De bundel besluit met een bijdrage van Coenen over 'metaforiek in het kwalitatieve onderzoek'. Anders dan baron von Münchhausen, die zichzelf, samen met zijn paard, aan zijn pruik uit het moeras trok, stelt Coenen een reddingsoperatie voor waarbij metaforen onze hulpmiddelen zijn: 'Metaforen, ontleend aan het alledaagse spreken en handelen in en buiten de onderzochte interactiecontext, zijn de boomwortels waarlangs wij ons op de kleine eilandjes in het moeras trekken'. Als men eenmaal op metaforen let komt men te overal tegen. Ook bij het spreken over objectiviteit. Of zoals Coenen dat op onnavolgbare wijze weet te zeggen: 'Ze fungeert hier als een metafoor voor het streven het geheim van de ideale menselijke en natuurlijke samenleving bloot te leggen. Dit geheim zal zich steeds aan gene zijde van het feitelijk bereikbare blijven ophouden' (p. 140). Het blijft dus tobben, maar wij onderzoekers doen ons best; dat is althans de boodschap die ik aan deze bijdrage heb overgehouden.

Lezing van dit handzame, uitstekend verzorgde, boekje kan ons mogelijk inspireren om het ideaal van objectiviteit, dat 'recht doen aan het object van studie', zoals De Groot dat dertig jaar geleden al zo fraai formuleerde, ook in kwalitatief onderzoek zo dicht mogelijk te benaderen.

J. van der Zouwen

Kees C.P.M. Knipscheer, Toni C. Antonucci (Red.), Social network research: substantive

Dit boek met twaalf bijdragen, variërend van beschouwingen over sociaal netwerk onderzoek tot beschrijvingen van empirische onderzoeksresultaten, is gebaseerd op een 'workshop' in 1987 in Amsterdam gehouden. De bijdragen hebben betrekking op Nederlandse onderzoeksgegevens. Het tijdsverschil tussen de workshop en publicatie maakt sommige bijdragen gedateerd. Op onderdelen, die in het boek behandeld worden, is er inmiddels meer bekend en zijn uitgebreidere, betere rapportages voorhanden. Volgens de redacteurs, bekende onderzoekers op het betreffende terrein met name als het om ouderen gaat, bevat het boek twee delen. Het eerste deel rapporteert over empirische studies, het tweede deel beschrijft methodologische problemen en oplossingen. Deze delen, die in de lay-out niet herkenbaar zijn, worden in- en uitgeleid door de redacteurs. Het inleidende hoofdstuk geeft een goed overzicht van de hoofdbenaderingen in het onderzoek naar sociale netwerken en sociale steun. Het hoofdstuk beschrijft kort en adequaat het onderzoek op dit terrein in Nederland, hoewel verwijzing naar politicologisch onderzoek wordt gemist. Terecht wordt door de twee redacteurs gepleit voor (hernieuwde) aandacht voor de structurele benadering. Bijna alle hoofdstukken behandelen onderzoeksgegevens die in breder verband en/of met een ruimere vraagstelling zijn verzameld. Dit roept bij de lezer regelmatig de vraag op naar meer gegevens, meer 'controles' en analyses. Sommige hoofdstukken (met name Franssen e.a., Hüttner e.a.) hebben iets kunstmatig in hun (te) beperkte afbakening, terwijl ze de vragen die zij oproepen maar onbeantwoord laten en de lezer om meer doen vragen. Zo wordt in het hoofdstuk van Franssen en Knipscheer, dat binnen het Fishbein en Azjen model nader ingaat op de rol van 'intimates', met een interessante, alternatieve operationalisatie van 'normative beliefs' via meting van (vermoedelijk?) gedrag, in het conceptueel model terecht gewezen op de invloed van de kenmerken van de 'intimates' op de 'normative beliefs' en de 'motivation to comply'. Deze invloed wordt evenwel niet nader geanalyseerd. De invloed van net-

werkleiden op elkaar ten aanzien van medische consumptie bij chronisch zieken wordt (ook) nader geanalyseerd door Mootz. Niet alleen ten aanzien van houdingen, maar ook ten aanzien van feitelijk gezondheidsgedrag beïnvloeden netwerkleden elkaar. Daarnaast gaat veel sociale steun i.c. het krijgen van hulp in tegenstelling tot de verwachting samen met frequenter bezoek aan de huisarts. Een interveniërende factor zou hier, gegeven de analyse, kunnen zijn het oordeel van het meest betrokken netwerklid over de ernst van de toestand, waarin de patiënt verkeert. Wordt de toestand als minder ernstig gezien, dan zijn er ook minder dokterscontacten. Of dit onderdeel van het netwerklid de verklaring vormt voor dit onverwachte verband, of dat, om een andere verklaring te noemen, de patiënt, die meer hulp krijgt, dit 'rechtvaardigt' via frequenter artsbezoek, blijft onbeantwoord. Verder onderzoek hieromtrent, juist ten aanzien van chronisch zieken, is zeer gewenst. Dykstra's hoofdstuk richt zich op het (in)direct effect van geslacht op de hoeveelheid ervaren sociale steun. Hier komen structurele kenmerken van de persoon, die centraal staat in het netwerk, aan de orde maar niet de structurele kenmerken van het netwerk. De volgende twee hoofdstukken behandelen de rol van sociale steun en 'coping-stijl' bij verlieservaringen (verweduwing).

Vervolgens komen (in deel twee) methodologische aspecten aan de orde zoals de afbakening van het netwerk, waarbij drie methoden ('exchange', 'role', 'affective') worden vergeleken, de test-retest betrouwbaarheid bij de drie genoemde benaderingen van netwerkafbakening, de vraag welke mechanismen in een netwerk ('dominance', 'compensation' of 'additivity') de mate van eenzaamheid verklaren, en de vraag of de inhoud van de relatie (soort steun, vrouwelijkheid, intensiteit, onenigheid) of het type relatie (rol-relatie) de beste informatie oplevert voor de mate van steun. Al deze methodologische hoofdstukken zijn zeer compact geschreven. Zij geven een goed beeld van de 'technische' vooruitgang in het sociaal netwerk - sociale steun onderzoek.

Het afsluitende hoofdstuk neemt de belangrijkste vraagpunten, zoals in de voorgaande hoofdstukken naar voren zijn gekomen, goed sa-

men. Terecht wordt de nadruk gelegd op het belang van een integratie van de structurele en perceptieve benadering in een 'theoretical framework' en op de mogelijkheden van de 'life span' benadering. Enkele interessante theoretische suggesties worden genoemd, maar niet in voldoende perspectief geplaatst.

Het onderhavige boek geeft een goed en compact beeld van de stand van zaken van het sociale netwerk – sociale steun onderzoek in Nederland in 1987. In de discussies van de verschillende hoofdstukken en in de in- en uitleidende hoofdstukken staan goede suggesties voor verdere theoretische en onderzoekskundige verdieping. Toch zal het boek snel gedateerd raken. Het ware wenselijk geweest om gebaseerd op de diverse suggesties en discussies een 'frame of references' te schetsen, dat de komende jaren voor het onderzoek op dit terrein zou kunnen worden gebruikt. Tot slot, storend zijn de relatief veelvuldig voorkomende zetfouten, terwijl ook de tabellen preciezer in de tekst hadden kunnen worden geplaatst. Dit kan niet aan de haast om de resultaten van de workshop te publiceren hebben gelegen.

W.J.A. van den Heuvel

J. Groenewegen, Planning in een markteconomie. Indicatieve planning, industriebeleid en de rol van de publieke onderneming in Frankrijk in de periode 1981-1986. Delft, 1989 Eburon, Dissertatie Rijksuniversiteit Maastricht.

Als men de literatuur over industrieontwikkeling overziet dan speelt in de gedachtenvorming de bijdrage door het overheidsbeleid aan deze ontwikkeling een niet te onderschatten rol. In Nederland komt dit thema in de na-oorlogse parlementaire discussie, mede vanwege de initiatieven van het Ministerie van Economische Zaken regelmatig aan de orde. Het gaat dan niet alleen om praktische steun, maar juist ook om de vraag in hoeverre overheidsbeleid een industriële ontwikkeling kan sturen. Een interessant moment in het recente verleden was de discussie binnen de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid over de mogelijkheden van overheidsleiding

op dit gebied naar aanleiding van het rapport 'Plaats en Toekomst van de Nederlandse Industrie' (1980). Het Raadslid Kolnaar stelde zich op het standpunt, dat – in tegenstelling tot de teneur van dit rapport – op grond van gangbare economisch theoretische inzichten een overheid alleen in staat geacht kon worden een generiek industriebeleid te voeren, en niet geacht kon worden beter geïnformeerd te zijn over ontwikkelingen dan het bedrijfsleven. Een overheid kan eigenlijk niet meer doen dan gunstige condities scheppen. Zij moet niet te zeer in de marktwerking interveniëren, omdat ze informatie en mogelijkheden mist.

Met het vraagstuk van informatie, instrumentarium en effectiviteit houdt Groenewegen zich in zijn onderzoek naar indicatieve planning en industriebeleid bezig. Hij werkt zijn theoretische inzichten uit op basis van theorieën aangaande indicatieve planning en het vraagstuk van informatie, ondernemingsstrategieën en industriebeleid, en de rol van de publieke onderneming. Hij verwijst daarbij naar een methodologische regel 'série à l'américaine', hetgeen inhoudt dat het 'algemene' en het 'specifieke' voortdurend op elkaar betrokken worden. Het prikkelende van zijn uitvoerige theoretische excursie is dat hij een antwoord hoopt te vinden op welke wijze en waarom de Franse overheid vorm heeft gegeven aan het industriebeleid in het kader van het Negende Plan (1981-1986) met de publieke onderneming als belangrijk instrument.

Hoewel de auteur tamelijk uitvoering ingaat op theorieën met betrekking tot indicatieve planning en de rol van informatie, wordt het theoretisch gedeelte echt interessant, wanneer de auteur zijn kracht toont in zijn uiteenzetting over ondernemingsstrategieën en industriebeleid. Hij behandelt op overzichtelijke wijze 'l'école française d'économie industrielle', het theoretisch concept van de 'filière' (netwerk) en de 'filière' als beleidsinstrument voor een voluntaristisch industriebeleid. Het gaat hier om de basiselementen van zijn analyse van de Franse industriepolitiek. Echt goed op dreef is Groenewegen wanneer hij de Franse context beschrijft waarin de industriële politiek zich ontwikkelt. Zijn beschrijving accentueert de afwisselende centralisatie en decentralisatie tendenties in de Franse

plannen in de decennia na de oorlog (Eerste-Negende Plan, 1946-1986). Het zwaartepunt van zijn analyse is geconcentreerd op het Negende Plan (1981-1986) en op de uitwerking daarvan in de Filière Electronique (de concentratie binnen de telecommunicatie en computer-industrie).

In zijn analyse van 'Les Trois Mitterandismes' laat hij de wisselende accenten in een beleid zien van een ministerie voor industrie, dat het politieke overwicht mist om haar gezag te doen gelden zowel ten opzichte van collega-ministeries, als ten opzichte van industriële groepen, welke een relatief sterke positie hebben ook al door banden met ambtelijke circuits, het 'corps d'état'. Na de voorzichtige aanpak van Dreyfus en de ambitieuze plannen van Chevènement om een sterke greep te krijgen op de industriële activiteiten blijkt een 'neo-liberale' omslag (1983) plaats te vinden onder de opeenvolgende ministers Fabius en Cresson. Een aantal ongunstige condities voor deze omslag wordt weliswaar aangegeven die een liberalisering van de politiek bevorderen, maar een voldoende verklaring voor de ingrijpende wending wordt niet gegeven. Dit deel van het boek: de opzet en rol van het overheidsbeleid, is boeiend, temeer daar de auteur tegen deze achtergrond de stormachtige ontwikkeling van de Filière Electronique plaatst, waaraan Philips en Siemens nog immer katterige gevoelens hebben overgehouden.

Niettegenstaande het feit dat de auteur belooft heen en weer te springen tussen 'algemeen' en 'specifiek' krijgt deze poging het zwaar te verduren vanwege de ambitie om het bestudeerde verschijnsel in een breder kader te plaatsen. De beschrijving mag veelal relevant zijn, echter de veelheid van variabelen maakt de analyse van mogelijke relaties bijna vleugellam. De vraag voor Groenewegen – en voor de lezer – blijft, dat dan wel mogelijke bredere verbanden te constateren zijn, maar dat dit nog niet leidt tot gemakkelijk manipuleerbare variabelen. Zijn conclusie is uiteindelijk, dat het Negende Plan als richtinggevend en consultatie kader ernstig tekort schoot, en voorts dat vanwege interne en externe factoren het beleidsproces door de nationale overheid onvoldoende te beheersen was. Hij meent dan ook, dat naarmate de economie complexer en opener is, de mogelijkheid voor een

overheid afneemt om effectief een integrale indicatieve planning voor de industrie te hanteren, tenzij aan een groot aantal condities wordt voldaan. Nu is het ook interessant dat hij een grote continuïteit in de Franse planning constateert: daar waar de overheid altijd al succes had bleef dat zo, daar waar de overheid sedert 1945 geen greep op processen kon krijgen (zoals bijv. op het gebied van industriebeleid) kreeg men ook nu geen greep. De vraag blijft dan wat nu het succes of fiasco in de Franse planning bepaalt.

Het geheel overziende kan zijn theoretische en empirische uiteenzetting over de mogelijkheden van industriebeleid tot interessante discussies leiden. Daarbij is het een verademing dat de aandacht voor Franse opvattingen eindelijk wat tegenwicht biedt tegenover de Angelsaksische literatuur die ook de Nederlandse universitaire opleidingen overspoelt. Een kritiekpunt dat hier niet onvermeld kan blijven betreft het gegeven dat onduidelijk is waarop de bevindingen steunen. Weliswaar zijn secundaire bronnen te vinden in de literatuurlijst, maar een onderzoeksverantwoording ontbreekt. Weggestopt in een bijlage is een lijst opgenomen van 38 informanten, van wie het merendeel verbonden is aan universiteiten. Het is niet duidelijk op welke wijze informatie uit primaire bron is verwerkt in de studie.

Voor mede onderzoekers op het terrein van industriepolitiek zal de studie van Groenewegen interessante invalshoeken bieden, en dat is winst.

J.T.J.M. van der Linden

J. Geurts & J. Vennix (red.), Verkenningen in beleidsanalyse. Kerkenbosch, Zeist, 1989.

Aan de Nijmeegse universiteit is een groep bezig onder de naam PROFES (PRObleem Formulering En Structurering), welke werkt aan een beleidsanalytisch instrumentarium. In het te bespreken boek wordt verslag gedaan over onderzoeksactiviteiten in deze groep, maar ook over activiteiten binnen andere groepen, waar evenwel aan is meegewerkt door leden van deze groep.

Beleidsvraagstukken zijn vaak heel complex. Het is toch nodig om greep op dergelijke vraagstukken te krijgen. Dit geldt zowel voor onderzoekers als voor hen die op beleidsterreinen besluiten moeten nemen. De redacteurs betogen dat onderzoekers die zich hieraan willen zetten, zich bij deze taak niet moeten beperken tot één bepaalde methodiek. Zij moeten kwantitatief-formele en kwalitatief-intuïtieve methoden met elkaar integreren. Dit alles moet worden gekoppeld aan technieken uit de systeem-analyse. Nu wordt het probleemoplossend vermogen van hen die betrokken zijn bij beleidsontwikkeling groter. De redacteurs willen in dit boek laten zien dat dit mogelijk is.

De hoofdstukken in het boek zijn opgedeeld in drie groepen. Die in de eerste groep hebben betrekking op de conceptuele en methodologische basis van de technieken uit de systeemanalyse. In de tweede groep gaat het om hoofdstukken waarin projecten aan de orde komen waarin modelbouw en simulatie de methodische kern zijn. Deze projecten betreffen heel verschillende inhoudelijke gebieden: mobiliteit van onderzoekers, AIDS-verspreiding en preventie, landbouw en milieu, eerste en tweede lijns gezondheidszorg, sociale zekerheid, verkeersplanning in een buurt, R&D planning, management informatie bij werkvoorziening, productinnovatie, biotechnologie en beroepsonderwijs. Het laatste deel bevat afsluitende hoofdstukken en kan als een evaluatie worden gezien.

Hoewel verschillende personen voor de afzonderlijke hoofdstukken verantwoordelijk zijn, hebben de redacteurs zelf 'ingegrepen' of hun auteurs erg goed begeleid. Er zijn in de diverse hoofdstukken veel verwijzingen naar andere hoofdstukken waar het betreffende onderwerp ook aan bod komt. Dit maakt het boek tot één geheel.

In het eerste deel wordt vooral een overzicht gegeven van allerlei simulatietechnieken. Daarbij wordt uitvoerig ingegaan op de relatie van deze technieken met mentale modellen. Mentale modellen zijn voorstellingen die mensen van de werkelijkheid maken en die worden geconstrueerd en getoetst doordat mensen dagelijks met de werkelijkheid omgaan. Via simulatie is het mogelijk grip op deze modellen te krijgen.

Ook is er veel aandacht voor het verschil tussen systeemtheorie en econometrie. Systeemdynamische modellen zijn vooral van nut om zicht op lange-termijn effecten te krijgen en behalve met beleidsvarianten kan ook heel goed met structuurvarianten worden geëxperimenteerd. Dit laatste maakt dat men al kan beginnen als het probleem nog niet voldoende duidelijk geformuleerd is, er is immers ruimte voor modelbouw via welke deze duidelijke formulering bereikt kan worden. Belangrijk hierbij is dat ze:

- structurerend moet werken bij complexiteit;
- in staat moet zijn om verschillende mentale modellen met elkaar te confronteren en te integreren;
- communicatie tussen beleidmakers moet bevorderen;
- voor buitenstaanders begrijpelijk moet zijn.

Bij deze modelbouw is het de bedoeling dat personen participeren die op (een deel van) het onderhavige beleidsterrein kundig zijn. Samen met hen moet het probleem duidelijk in kaart worden gebracht, moeten alternatieven gevonden en geëvalueerd worden om ten opzichte van die problemen handelend op te kunnen treden en moeten systematisch de meest veelbelovende acties worden geselecteerd.

In deel 2 wordt dit geïllustreerd aan de hand van een aantal concrete projecten. Het zijn steeds twee verschillende projecten waar een min of meer gelijke methode is gebruikt. Deze methoden zijn achtereenvolgens: de klassieke systeemdynamica, participatieve modelbouw (waar vooral extractie van kennis wezenlijk is), interactieve simulatie (leken beter gebruik laten maken van resultaten van computersimulatie), spelsimulatie (deelnemers helpen mee het conceptuele model te vervaardigen) en spelen en workshops (vooral motiverend bedoeld om een beleidsprobleem tot bewustzijn te brengen of om bredere erkenning te krijgen met betrekking tot de noodzaak tot verandering; bovendien leert men het één en ander over informatie overdracht). Aan het eind van de hoofdstukken wordt uitgelegd wat het nut van de methode voor het beleid is. In het laatste hoofdstuk van het boek geven de redacteurs ook nog eens hun visie.

Dit is het belangrijkste deel van het boek, maar ook het minst bevredigende. Dit geldt als je

het boek leest als methodische reflectie en nog in veel sterkere mate als je het wilt lezen (inhoudelijk) onderzoeksverslag. Dit laatste is eigenlijk niet bedoeld, maar het is vaak moeilijk de verleiding te weerstaan. Het is boeiend te zien hoe een probleem wordt aangepakt en in kaart gebracht en hoe dat kan leiden tot beleidsaanbevelingen. Na lezing blijft echter steeds de indruk dat er iets mist. Er hebben sessies plaats gehad waarin een model is opgebouwd. De opzet en het verloop van de sessies zijn behandeld en opeens is er een model. Er wordt te weinig inzicht verkregen in hoe het proces zich ontwikkeld heeft om zelf af te kunnen leiden dat nu tot het model kan worden besloten. Het gemis heeft zeker te maken met het geen grip hebben op de discussies tijdens het proces van modelbouw. Ik begrijp dat het moeilijk is om de momenten die erg belangrijk waren aan te geven, vooral omdat de bouw van het model een groeiproces is. Maar het is wel wat de lezer nodig heeft. Momenteel liggen hier de eerste resultaten van onderzoek op een belangrijk terrein waar verder op voortgebouwd moet worden en waar nog heel veel methoden (verder) ontwikkeld moeten worden.

De auteurs hebben geen 'reconstructed logic' toe willen passen, maar hebben alles opgeschreven zoals het gebeurd is. Zo kan het gebeuren dat auteurs af en toe achteraf toch bedenkingen uiten over door hen gebruikte methoden. Dit is echter wel lastig voor de lezer.

Op een aantal punten had men de lezer, voor wie veel nieuw is, toch meer tegemoet kunnen komen door op alleen al een aantal punten duidelijker te zijn. Twee voorbeelden noem ik. Het eerste voorbeeld waarbij pure systeemdynamica is toegepast, betreft onderzoek naar mobiliteit van wetenschappers. De auteur behandelt aan het begin van deze tekst een aantal gedeeltes uit modellen – causaal diagram, terugkoppelingsketens, het teken ervan, vertraging er in – en illustreert dit aan de hand van heel uiteenlopende voorbeelden die geen van allen ook maar iets met de mobiliteit te maken hebben. Dit leidt af. Op het model dat is opgesteld worden analyses uitgevoerd, maar op welke gegevens zijn deze gebaseerd? Er vallen wel een aantal namen van variabelen, op grond waarvan ik me betekenis van uitkomsten naar het beleid toe wel voor kan

stellen, maar ik weet niet wat de geldigheid ervan is. Als tweede: de delfhi methode lijkt erg belangrijk te zijn bij de kennis extractie, maar wat houdt die methode nu precies in? De uitleg op pagina 171 is de meest uitgebreide, maar is nog steeds erg summier.

Het derde deel is evaluerend en laat zien dat er nog veel moet gebeuren. Het hoofdstuk over beleidsanalytische technieken en sociaal wetenschappelijk onderzoek is boeiend. Hierin wordt gepoogd een overzicht te geven van een aantal beleidsrelevante methoden en technieken. Uitgangspunt vormt een typologie voor classificatie van beleidssituaties. Deze kent drie dimensies: fasen van het beleidsvormingsproces, stand van kennis en sociale of organisatorische condities waaronder beleidsvorming plaatsvindt. Binnen deze typologie wordt een middel aangereikt om concepten en generalisaties uit de empirische onderzoekstradities te ordenen en te integreren. Daarnaast kunnen bestaande beleidsanalytische technieken geassocieerd worden naar hun aard en assumpties. De gepresenteerde typologie heeft 36 cellen. Voor één daarvan laat men zien van welke inzichten gebruik kan worden gemaakt. Ook wordt een lijst met hulpmiddelen gepresenteerd. Voor de 12 cellen die te maken zijn op grond van de dimensies *fasen* en *stand van kennis* wordt een eerste ordening van de technieken gegeven. Vijf cellen blijven nog leeg.

De lezers moeten de methodes maar op hun merites beoordelen vinden de redacteuren. Er is genoeg informatie gegeven. Ik heb al aangegeven me af te vragen of de lezer dit nu al kan.

Aan het slot worden nog een aantal punten aangestipt. Dit zijn het belang van het conceptuele model, de vraag wie zijn betrokkenen en wie participanten en als laatste waar zijn de methodes zinvol toe te passen.

Het boek is verlichtigd met foto's, bij elk hoofdstuk één die aansluit bij het thema van dat hoofdstuk. De foto over het literair café aan het eind heb ik moeite. Mogelijk wordt alleen bedoeld dat daar gesproken kan worden over het boek. Laat de discussie dan wel gaan over hoe de methoden die zijn aangereikt verder zijn uit te breiden en te perfectioneren.

R. Popping

P. de Laat, Een kwestie van vertrouwen. Sociale effecten van de invoering van matrixstructuren in R & D-organisaties, een case-studie van de organisatieontwikkeling bij Scholten-Honig Research, Wolters-Noordhof, 1990, 310 p.

De Laat behandelt in zijn dissertatie een interessant onderwerp: de invoering van matrixstructuren om innovatief denken en doen in organisaties te bevorderen. Hij doet dat aan de hand van een gevalstudie van Scholten-Honig, een onderneming die door fusie in de jaren zeventig tot stand is gekomen. De discussie over de gevolgen en voor- en nadelen van matrixstructuren gaat nog steeds verder en daarbij kan ook een retrospectieve benadering enig licht op de zaak werpen.

Het boek bestaat uit zes delen. In het eerste deel wordt ingegaan op matrixstructuren in het algemeen en wordt de opzet van het onderzoek verantwoord. In het tweede deel wordt de geschiedenis van de herstructurering van de onderzoeks- en ontwikkelafdelingen beschreven. Daarna scheidt De Laat in twee delen de gevolgen van deze veranderingen voor zowel de lagere als de hoogste echelons van Scholten-Honig Research. Deel vijf bevat een machtsanalyse van de gebeurtenissen en in deel zes worden meer algemene conclusies getrokken ten aanzien van het omgaan met en het nut van matrixstructuren.

Voor De Laat bieden matrixstructuren de mogelijkheid, met name ook binnen R & D-organisaties, om de voordelen van een functionele en een produkt-organisatie met elkaar te verenigen (p. 7). Hij wil met name de sociale gevolgen van de 'matrisering van R & D' bespreken (p. 15). Dat is van belang omdat de sociale effecten nogal eens worden geïsoleerd van de meer technisch-organisatorische aspecten van het invoeren van zo'n configuratie. Het is juist het positieve samenspel tussen sociale verhoudingen en technische aspecten dat de effectiviteit en de efficiëntie van een organisatie vergroot. In deze zin is het een 'kwestie van vertrouwen': de mensen die aan zo'n verandering van regime worden onderworpen, moeten er op kunnen vertrouwen dat met hun belangen op een fatsoenlijke manier wordt omgegaan.

De historische reconstructie van de invoering van een matrixorganisatie en een meer organisch

regime bij KSH en de researchafdeling is buitengewoon leerzaam. De invloed van mensen, zowel binnen als buiten de researchafdeling, op het verloop van het proces komt helder naar voren. Ook de resultaten van de ondernomen veranderingen zijn duidelijk: door het geleidelijk overgaan naar een meer organisch regime krijgen vooral de lagere regionen in de organisatie meer kansen en daardoor ook meer opbrengsten. Dat geldt in mindere mate voor afdelingsmanagers, project- of matrixmanagers en directie. Zij gaan dan over tot het bedrijven van 'politiek'. De Laat vervolgt zijn boek dan ook terecht met een analyse van de machtsverhoudingen in deel V. Er vindt aan de ene kant een afplattung van de invloedverdeling plaats omdat in een matrix de lagere echelons aan invloed winnen bij de planning en realisatie van de primaire processen; aan de andere kant treedt juist terzake van de beleidsvorming een versterking van het top-gebeuren op. Voor een goed functioneren van de organisatie hoeft dat overigens niet slecht te zijn, onder voorwaarde dat de communicatiekanalen tussen top en uitvoerenden regelmatig worden opgeschoond. In het laatste deel concludeert De Laat dat organisaties voorzichtig moeten zijn en niet tegelijk de flexibiliteit van de matrixorganisatie en een organisch afdelingsregime moeten proberen te realiseren.

Op zich heeft De Laat een knappe combinatie gevonden van empirische beschrijving, theoretische reflectie en praktische suggesties. Het boek blijft niet steken in impressionisme, maar toont een rijkdom aan gebeurtenissen die niet zonder theoretische betekenis zijn. Maar er valt altijd wel iets af te dingen.

In de eerste plaats verzuimt De Laat de historiserende benadering die hij kiest, te thematiseren. Dat is jammer, want het aantal historisch-sociaalwetenschappelijke analyses van organisaties in Nederland is niet groot. Hij beschrijft in zijn studie immers de gebeurtenissen bij de R & D-organisatie van KSH (Koninklijke Scholten-Honig) in de periode 1974 tot 1977. De Laat heeft zijn materiaal verzameld tussen 1980 en 1982 en zijn bevindingen in 1990 gepubliceerd. Daarmee is nogal wat tijd verlopen tussen feiten en reflectie. De Laat doet aanzienlijke moeite om aan te tonen dat het door hem verzamelde

materiaal op valide oordelen berust. Voorzover het de vraag is of de respondenten in het begin van de jaren tachtig zich nog goed konden herinneren wat er allemaal in het vorig decennium gespeeld had, weet hij wel te overtuigen. De onderzoekstechnische bijlagen geven een helder beeld van wat er is gebeurd. Maar het blijft duister in hoeverre de factor tijd, bijvoorbeeld op het stuk van de ontwikkeling in het organisatiesociologische domein en daarmee ook een mogelijke perspectiefverschuiving van De Laat zelf een rol spelen bij de analyse. Wetenschap wordt niet alleen bepaald door het verzamelen van interessante feiten; het is essentieel dat men zich ook zorgen maakt over de totaliteit van de methode waarmee men die feiten heeft vergaard.

De Laat gelooft klaarblijkelijk nog in matrixstructuren, ofschoon hij, zoals gezegd, aan het einde van zijn studie maant tot voorzichtigheid. Ik moet bekennen dat bij mij althans dat geloof nogal dun is geworden. Misschien is er zelfs sprake van een meer fundamenteel probleem: veel wat De Laat beschrijft is terug te leiden tot de overdreven aandacht die met name voor structuurvormen bestaat, zowel bij theoretici als bij praktiserende managers. De discussie wordt voortdurend beperkt tot de vraag hoe taken, bevoegdheden en verantwoordelijkheden moeten worden vastgelegd. Als men meer oog zou hebben voor de dynamiek van de zaak, voor de procesmatige kant van structuurvorming, voor de gedachte dat structuurvorming op zich weer een hulpmiddel is om de uitvoering van de primaire processen van organisaties of delen daarvan te vergemakkelijken, dan zou men minder snel geneigd zijn te spreken over structuren als dingen die op zich staan, buiten de werkelijkheid van het werk en de mensen zelf. Wellicht zijn veel problemen die door De Laat op tafel worden gelegd, artefacten van deze eenzijdigheid. Wij zouden moeten zoeken naar een nieuwe 'root metaphor' om organisatorische processen te kunnen begrijpen. Stabiliteit en ordelijkheid als organisatieprincipes die een succesvol optreden garanderen in een steeds dynamischer omgeving, schieten klaarblijkelijk tekort. De fixatie op structuurvorming heeft ongetwijfeld te doen met de inherente hang naar onzekerheidsreductie die mensen (of organisaties?) eigen schijnt. Tegelijk

weten we allen dat er slechts één ding zeker is: dat er onzekerheid bestaat. De voorzichtigheid van De Laat lijkt ingegeven door de angst voor het onbeheersbare van dynamische processen. Hij legt dan ook de nadruk op het bevestigen van het structurele dat toch de verharding is van de dynamiek van organisaties. Zo'n verharding blokkeert de weg naar vernieuwing en dat was juist een van de kernvragen van deze studie. Wij moeten daarom zoeken naar begrippen (en theorie) waarin het dynamische op een bewegende wijze onder woorden wordt gebracht. Het wordt tijd om het einde aan te kondigen van de blokkade in het denken die de structuurdiscussie in de organisatiesociologie heeft veroorzaakt.

C.W. Vroom

Günther Endruweit en Gisela Trommsdorff, red., Wörterbuch der Soziologie. Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart 1989. 3 delen, tezamen 872 p.

Dit boek is bedoeld als opvolger van het bekende sociologische lexicon van Wilhelm Bernsdorf, dat na jaren goede diensten te hebben bewezen, nu als verouderd moet worden beschouwd. In rond de vierhonderd artikelen worden door de circa honderdvijftig medewerkers de voornaamste grondbegrippen, stromingen en deelgebieden van de sociologie behandeld. Ook aan methoden en technieken van onderzoek is veel aandacht besteed. Het betreft een 'Sachwörterbuch', en er zijn dus geen biografieën van belangrijke sociologen in opgenomen. De sociologie is voor de samenstellers bovenal een empirische wetenschap. Niettemin is ook aan verschillende filosofische problemen van de sociologiebeoefening aandacht besteed. In navolging van Bernsdorf heeft men getracht de hoofdgebieden in wat langere artikelen te behandelen (godsdiensociologie, om maar een willekeurige voorbeeld te nemen, krijgt zeven bladzijden; rol krijgt er zes). Daarnaast zijn echter ook tal van kleinere artikelen over afzonderlijke begrippen opgenomen. Een trefwoordenregister maakt het mogelijk om begrippen die geen eigen artikel hebben gekregen op te zoeken. De literatuuropgaven, vrijwel uitsluitend uit het Duitse en Engelse taalgebied,

zijn vrij uitvoerig. Ofschoon dit boek zich uiteraard in de eerste plaats tot Duitse lezers richt, wordt de sociologie toch onmiskenbaar als een internationale wetenschap gepresenteerd. De kwaliteit van de afzonderlijke bijdragen is goed. Alles bijeen ook voor de Nederlandse socioloog een nuttig boek.

J.M.M. de Valk

Gábor Kiss, Evolution soziologischer Grundbegriffe. Zum Wandel ihrer Semantik. Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart 1989, 181 p.

Voor de filosofisch en wetenschapstheoretisch geïnteresseerde beoefenaars van de sociologie heeft Gábor Kiss een boek geschreven dat een wat ongewone opzet heeft. Het heeft de vorm van een lexicon van sociologische grondbegrippen, waarvan er echter slechts elf zijn uitgekozen. Deze zijn: samenleving, klasse, groep, handeling, subject, systeem, organisatie, rol, interactie, communicatie en zin. De behandeling van elk dezer begrippen is dezelfde: er wordt namelijk onderzocht welke betekenisverandering deze begrippen in de loop van de tijd hebben ondergaan. In de eerste plaats blijkt dan (zoals te verwachten was) een steeds grotere precisie in de omschrijving van de begripsinhoud. Doch Kiss meent eveneens te kunnen vaststellen dat zich in de betekenisverandering tevens een paradigma-verschuiving openbaart. Daarbij blijkt dat de begrippen aanvankelijk verwijzen naar gesloten eenheden, daarna naar open systemen, om tenslotte uit te komen bij naar zichzelf verwijzende systemen. Door deze evolutie bij elk der behandelde begrippen na te gaan, ontstaat een nieuwe kijk op de ontwikkeling van de sociologische theorie. Deze blijkt te culminerin in de door Niklas Luhmann ontwikkelde gedachten. Het boek van Kiss lijkt trouwens in verschillende opzichten op het werk van de door hem kennelijk vereerde Luhmann. Het is soms heel interessant, meestal zeer abstract, hier en daar hyper-systematiserend, en in bijzonder moeilijke taal geschreven. Een wel erg Duits boek.

J.M.M. de Valk

C. Lis en H. Soly, Te gek om los te lopen? Collocatie in de 18de eeuw. Brepols, Turnhout, 1990, 242 p.

Deze studie van de historici Catharina Lis en Hugo Soly behandelt collocatie in de Oostenrijkse Nederlanden aan het eind van het Ancien Régime. 'Collocatie' is de officiële term voor gedwongen opname in een psychiatrische inrichting, (meestal) op verzoek van familieleden. Op dit moment is één op de tien patiënten in België (en Nederlandse) instellingen op deze manier gedwongen opgenomen. Deze procedure dient sinds het begin van de negentiende eeuw met medische bewijsvoering omkleed te worden – families kunnen één hunner niet zondermeer krankzinnig laten verklaren en laten opsluiten. Het hoeft geen betoog dat de praktijk desondanks tot misbruiken kon en kan leiden, zoals het onlangs verfilmde leven van de beeldhouwster Camille Claudel (1864-1943) bewijst.

Te gek om los te lopen? handelt over een tijdperk waarin de procedure nog niet of nauwelijks onder medische controle stond. Opsluiting op verzoek neemt in de 18de eeuw sterk toe en vormt, zoals de auteurs uitleggen, een overgang tussen informele sociale controle en meer formele vormen van repressie van afwijkend gedrag. Collocatie was, als het ware, sociale controle voor gezinsgebruik. De families die zich hiertoe tot de overheid wendden, zagen hun verzoek vrijwel altijd ingewilligd (slechts 12% van de aanvragen werd niet gehonoreerd). Het officiële gezag hanteerde, zo lijkt het, dezelfde criteria voor wangedrag als privéburgers. Wijst dit op het welslagen van een beschavingsoffensief? Niet noodzakelijk. Lis en Soly betogen met klem dat families hun eigen redenen hadden om iemand tot de orde te laten roepen; redenen die vaak, maar niet noodzakelijk, overeenkwamen met de officiële strategie van disciplineren. Manipulatie, voorzover aanwezig, was wederzijds: de supplianten (indieners van verzoeken tot opname) droegen er bij het opstellen van hun rekensten zorg voor, het gelaakte gedrag van hun naaste als gevaar voor de openbare orde voor te stellen. Aldus oversteeg hun ergernis de privésfeer en won daarbij aan rechtvaardiging.

Wie liet wie opsluiten en waarom? Collocatie

kwam voor in alle sociale lagen; in de loop van de eeuw verschoof het zwaartepunt echter naar minvermogende families. Dit blijkt uit het toegenomen aantal verzoeken om opsluiting in openbare inrichtingen, waarvan de kosten door de stad werden gedragen – wie geld had liet verwanten bij voorkeur achter de discrete muren van een klooster verdwijnen. Tussen 1710 en 1769 kreeg het Antwerpse stadsbestuur 56 verzoeken tot gedwongen opname op stadskosten, éénviijfde van het totaal; in de periode 1770-1789 zwol dit aantal tot 187, zijnde drievijfde van alle rekesten. De strijd werd binnen het kerngezin gestreden: 70% van de gevallen betrof ouders die hun kinderen, of echtelieden die elkaar lieten opnemen. Het aangeklaagde wangedrag kende vele vormen, maar is te vatten onder één noemer: de op te sluiten persoon vormde, al dan niet met opzet, een bron van wanorde – binnen het huishouden en in het openbaar. Eén op de vier verzoeken maakt gewag van krankzinnigheid (een oordeel dat overigens lang niet altijd door een medisch attest gestaafd hoefde te worden). In de meeste gevallen echter ging het om moedwillig 'quaed gedrag'. Hierin onderscheiden Lis en Soly vijf categorieën: werkschuweid, verkwisting, drankmisbruik, onzedelijkheid en mishandeling. Zij wijzen erop dat de eerste drie types klachten duidelijk van materiële aard zijn: luic zonen, spijzieke echtgenotes en aan jenever verslaafde kostwinners deden het economische evenwicht van het gezin verwaarloosbaar wankelen. Meer en meer supplianten verwezen in de loop van de tijd naar deze gevaren; ook dit toont aan dat collocatie steeds vaker in minvermogende families voorkwam. Volgens de auteurs ligt de reden hiervan bij het gewijzigde materiële leven van stedelijke arbeiders. De industriële expansie had tot gevolg dat veel zelfstandigen in loondienst moesten en dat de koopkracht daalde. Alle gezinsleden moesten meewerken om statusverlies en verarming te bestrijden. Dit nu, deed de spanningen ten top stijgen: steeds meer zonen werden aangeklaagd omdat ze niet aan het gezinsinkomen bijdroegen. Aanklachten van echtelieden tegenover elkaar sproten voort uit dezelfde bron van ergernis, waarbij het interessant is te vermelden dat méér vrouwen hun man lieten opsluiten dan andersom (Arlette Farge en

Michel Foucault constateerden hetzelfde in *Le désordre des familles* (1982), een studie naar collocatieverzoeken in het 18de-eeuwse Parijs). Vrouwen verweten hun echtgenoot een fundamenteel gebrek aan medewerking op het materiële, maar ook op het affectieve vlak: niet alleen dronken ze hun loon op, maar ze verwaarloosden de kinderen. Sommigen leverden het ultieme bewijs van minachting door het echtelijk bed te verpanden, in arbeidersgezinnen vaak het enige behoorlijke meubelstuk en tevens symbool van de huwelijks band: een economische én een emotionele krenking. Waar vrouwen werden aangeklaagd – dochters of echtgenotes – waren de klachten minder materieel van aard: vrijwel altijd ging het om onzedelijk gedrag, dat dan in de verzoekschriften zoveel mogelijk werd voorgesteld als *publieke* schande. Supplianten uit de betere kringen daarentegen, hoedden zich ervoor hun echtgenotes of dochters voor 'infaeme hoere' uit te maken en gebruikten eerder het argument van krankzinnigheid. Ook wat materiële klachten omtrent het nageslacht aangaat, vertonen de verzoekschriften een sociaal verschil: zonen uit de *jeunesse dorée* werd uiteraard niet verweten dat ze niet werkten, wél dat ze het familiefortuin erdoorjoegen of een *mésalliance* wilden aangaan.

Hoewel suppliant en aangeklaagde meestal tot hetzelfde kerngezin behoorden, was de omgeving een essentieel element in het collocatiedrama: de blik van de anderen bepaalde wat schandelijk gedrag was. Dit gold voor rijke families, die hun stand hadden op te houden. Maar het gold evenzeer voor arbeidersgezinnen; het is opvallend hoe vaak burens als getuigen à charge optraden bij verzoeken om opsluiting. Buren waren sterk op elkaar aangewezen voor hulp of krediet, en de krappe behuizing maakte de dagelijkse omgang tot een hel voor wie buiten de norm viel. Wie in harmonie met de burens wilde leven diende wederzijdse hulpvaardigheid en onderwerping aan 'de tirannie van de openbare mening' (p. 130) te betrachten. Het recalcitrante gedrag van een gezinslid kon dit fragiele evenwicht in gevaar brengen: verarmde en/of tot schande gebrachte families verbeurden hun plaats in het netwerk.

Waren deze kleine werelden dan niet zelf in

staat, afwijkend gedrag te bestraffen – waarom deze toevlucht tot collocatie, een strategie waarbij privépersonen zich tot de overheid wendden? Lis en Soly wijzen op de, in het begin van de eeuw uitgevaardigde verboden op ‘charivari’ of ketelmuziek (rituele bestraffing van anomalieën). Maar bovenal was het buurtleven in de tweede helft van de 18de eeuw niet meer wat het ooit was. Een verhevigde migratiestroom vanuit het platteland deed het aantal buurtbewoners abrupt stijgen en daarmee ook de huishuren. Welvarende gezinnen trokken steeds vaker weg uit arbeiderswijken; hierdoor, en door de algehele verarming van de werkende bevolking, werd de basis van het netwerk steeds smaller. Overleven was voor alle gezinnen in de wijk lastiger geworden en men kon minder een beroep doen op vermogende buurtgenoten. Tegelijk groeide de noodzaak tot instandhouden van het netwerk – én het aantal lastposten werd steeds groter. Vandaar de gestegen druk op families om wangedrag te bestraffen. In die zin ligt collocatie volgens Lis en Soly in het verlengde van charivari; collocatie was evengoed een vorm van collectieve actie.

Zoals reeds vermeld, werden verzoeken om opsluiting bijna altijd ingewilligd, ook als dit de overheid geld kostte. Dit ligt aan het feit dat stedelijke elites en de centrale regering het in de verzoekschriften gewraakte gedrag eveneens als een acuut probleem zagen. Naar het einde van de eeuw toe baarden wanorde, leegloperij, jeugdcriminaliteit en onzedelijkheid steeds grotere zorgen. Collocatie als middel paste ook in de nieuwe ideeën over bestraffing, die in de tweede helft van de eeuw opgang deden: de nadruk verschoof van kloppachten en lijfstraffen naar continue controle en heropvoeding in correctiehuisen. De Oostenrijkse Nederlanden liepen in deze ontwikkeling voorop: zoals de auteurs vermelden, was het panoptische gevangenismodel geen

uitvinding van Bentham, maar van de Aalsterse burgemeester Vilain XIII (1712-1777). Families die een verwant lieten opsluiten, was het van hun kant zelden te doen om permanente hechtenis: een periode van strenge heropvoeding moest de lastpost berouwwol tot het gezin terugbrengen. Dat deze methode doorgaans wel effectief was, blijkt uit het geringe aantal verzoeken om hernieuwde of verlengde opsluiting (die dan nog meestal krankzinnigen betroffen). Overigens werd de in de verzoeken genoemde hechtenistermijn steeds langer: in de eerste helft van de eeuw bedroeg de gemiddelde duur van collocaties één jaar voor volwassenen en een half jaar voor minderjarigen; na 1770 waren deze termijnen opgelopen tot 25 respectievelijk 19 maanden.

Het zeer vlot geschreven boek is gebaseerd op een uitgebreide, systematische bronnenstudie en een immense kennis van de maatschappelijke context. De presentatie van het materiaal wordt strak in een betoog gehouden: uitweidingen en vignettes zijn altijd functioneel en hoewel het boek een rijkdom aan ‘thick description’ biedt (de stukken over jeugdbendes en over het gevangenisleven vormen hoogst genoeglijke lectuur) vervallen Lis en Soly nooit in het anekdotische. Ik kan slechts één punt van kritiek vermelden: in de epiloog zetten de auteurs zich sterk af tegen de interpretatie van Farge en Foucault, die naar zij menen collocatie al te zeer in termen van dominantie door de overheid interpreteren. Mijns inziens is dit niet helemaal terecht: ook in *Le désordre...* worden *lettres de cachet* voorgesteld als mogelijkheid om binnen families bepaalde waarden te doen respecteren door tussenkomst van de overheid, die aldus wordt gebruikt om de eigen doelen te realiseren. Het verschil in interpretatie lijkt mij op dit punt geringer dan Lis en Soly stellen.

Sophie de Schaeppdrijver